

Historical Thought and Historiography

DHIS403

L OVELY
P ROFESSIONAL
U NIVERSITY

**ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ
ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ
(HISTORICAL THOUGHT
AND HISTORIOGRAPHY)**

Copyright © 2015 Laxmi Publications (P) Ltd.
All rights reserved

Produced & Printed by
LAXMI PUBLICATIONS (P) LTD.
113, Golden House, Daryaganj,
New Delhi-110002
for
Lovely Professional University
Phagwara

ਪਾਠਕ੍ਰਮ
(SYLLABUS)

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ
HISTORICAL THOUGHT AND HISTORIOGRAPHY

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਹਾਸਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ, ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਕਰਾਉਣਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਜ਼ਰੀਏ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਆਂ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਧਾਉਣਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਹਾਸ ਵਿਚ ਲਿੰਗ-ਭੇਦ, ਨਸਲਤਾ, ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਪਰਿਆਵਰਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅਵਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਕਰਾਉਣਾ।

Objectives

- To make the students aware of historical ideologies, and various historiographical traditions and methods.
- To increase their understanding related to various approaches for history, and schools.
- To make them aware of the concepts of gender, race, religion, culture and caste in history, and those of environment and science.

Sr. No.	Topics
1	Understanding History : Generalization, Causation, Objectivity and Interpretation, History, Ideology and Society
2	Pre-Modern Traditions: Greco-Roman Tradition, Traditional Chinese Historiography, Historiographical Traditions in Early India
3	Medieval Historiography- Western, Arabic and Persian, Indo-Persian, Local History
4	Approaches to History in Modern Times I- Positivist Tradition, Classical Marxist Tradition, The Annales School,
5	Approaches to History in Modern Times II: Recent Marxist Approaches, Post-Modernist Intervention, Gender in History, Race in History
6	Approaches and Themes in Indian Historiography I: Colonialist Historiography, Nationalist Approach,
7	Approaches and Themes in Indian Historiography II: Communalist Trends, Marxist Approach, The Cambridge School

8	Economic History: History from Below, Subaltern Studies, Economic History, Peasantry and Working Classes
9	Societal History: Castes, Tribe and Gender, Religion and Culture
10	Science History: Environment, Science and Technology

1. ਸਾਮਾਨੀਕਰਣ (Generalization)	1
2. ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ (Causation)	28
3. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ (Objectivity and Interpretation)	37
4. ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ (History, Ideology and Society)	46
5. ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮਨ ਪਰੰਪਰਾ (Greco-Roman Tradition)	56
6. ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਚੀਨੀ ਪਰੰਪਰਾ (Chinese Tradition of Historiography)	67
7. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ (Historiographical Traditions in Ancient India)	75
8. ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ: ਪਛਮੀ (Medieval Historiography: Western)	89
9. ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ : ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ (Medieval Historiography : Arabic and Persian)	100
10. ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ : ਇੰਡੋ-ਪਰਸ਼ਿਅਨ (Medieval Historiography : Indo-Persian)	113
11. ਸਥਾਨੀਏ ਇਤਿਹਾਸ (Local History)	130
12. ਪਰਤੱਖਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ (Positivist Tradition)	144
13. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਾਕਸਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ (Classical Marxist Tradition)	152
14. ਅਨਾਲ ਸਕੂਲ (Anal School)	158
15. ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਕਸਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ (Recent Marxist Views)	169
16. ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਦਖਲ (Post Modernism Intervention)	184
17. ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗਭੇਦ (Gender in History)	200
18. ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਸਲ (Race in History)	216
19. ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ (Colonialist Historiography)	232
20. ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ (Nationalist Approach)	247
21. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Communalist Trends)	253
22. ਮਾਕਸਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ (Marxist Approach)	263
23. ਕੈਂਬਰਿਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ (The Cambridge School)	267
24. ਉਪਾਸ਼ਰਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (History of Subaltern Studies)	276
25. ਆਰਥਕ ਇਤਿਹਾਸ (Economic History)	281
26. ਕ੍ਰਿਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਿਕ ਵਰਗ (Peasantry and Working Classes)	288
27. ਜਾਤੀ, ਜਨਜਾਤੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ (Caste, Tribe and Gender)	296
28. ਧਰਮ (Religion)	305
29. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Culture)	315
30. ਪਰਿਆਵਰਣ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ (Environment, Science and Technology)	320

ਇਕਾਈ-1: ਸਾਮਾਨੀਕਰਣ (Generalization)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

- 1.1 ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰ (Nature and Field of History)
- 1.2 ਇਤਿਹਾਸ: ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ (History: Science or Art)
- 1.3 ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਪਕਰਣ (Equipment of History)
- 1.4 ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ (History and Other Subjects)
- 1.5 ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ (Traditions in Historiography)
- 1.6 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)
- 1.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 1.8 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 1.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਇਕ ਹੋਣਗੇ:

- ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਰਥ, ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਚ;
- ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਚ;
- ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ;
- ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਵਿਚ;
- ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਵਿਚ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਤਕੰਠਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਉਤਕੰਠਾਂ ਅਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਅਤੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵੱਲ ਹੋਇਆ। ਭਵਿੱਖ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭੂਤ ਵਿਚ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਭੂਤ ਨਾਲ। ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਜਦ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ **ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਰਥ**

ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉਤੱਰ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਅਨੇਕ ਉਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬੰਧ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣ।

ਜਦੋਂ ਯਾਦ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਤੀਤ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਈ ਪੱਥ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਇਤਿਹਾਸ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਿਲੇਖ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੀਤ ਦਾ ਆਲੇਖ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਪੈਰ ਰਖਿਆ ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿ+ਹ+ਆਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ- ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਰਥਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। **ਗੁਰੂ ਦੁਰਗ** ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-“**ਇਤਿ ਹੈਵਮਾਸੀਦਤਿ ਯਤ ਕਥਿਅਤੇ ਤਤ ਇਤਿਹਾਸਹ**”- ਭਾਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ- ਇਹ ਜੋ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਛਾਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ “ਇਤਿਹਾਸਹ ਪੰਜਅਮੋਵੇਦਹ (7.1.2)” ਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ (History) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਂਵ ਸ਼ਬਦ ਲੋਰੋਪਲਾ (Loropla) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਿੱਖਣਾ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਈ ਜਰਮਨ ਸ਼ਬਦ “GESCHICHTE” ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਘਟਿਤ ਹੋਨਾ’ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

History (ਹਿਸਟਰੀ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗ **ਹੇਰੋਡੋਟਸ** ਜੋ ਕਿ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 480 ਈ. ਪੂਰਬ ਏਸ਼ਿਆ ਮਾਈਨਰ ਦੇ ਹਿਲਿਕਾਰਨੇਸਸ (Halicarnassus) ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। **ਹੇਰੋਡੋਟਸ** ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ History ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ **ਹੇਰੋਡੋਟਸ** ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਈ ਆਧਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਤੋਂ ਸੀ।

History (ਹਿਸਟਰੀ) ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹਿਸਟੋਰੀਆ (Historia) ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਣਨਾ ਜਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਹਿਸਤੋਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਨੋਟ

ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਲਾਤਾ ਹੈ। **ਰੋਨਿਅਰ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। **ਜੀ. ਐਮ. ਟ੍ਰੈਵਲਿਨ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਕਥਾ ਹੈ। **ਹੈਮਰੀ ਪੋਰਿਨੇ** ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਭਦੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ (History) ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਸੱਚ ਦਾ ਅਨਵੇਖਣ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵੀ ਹੈ। ਹੈਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਉਸਨੂੰ ਕਥਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ ਸਾਰਵਜਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਸਗੋਂ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਵਰੋਧਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੋਣੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। **ਬਿਉਸੀਡਾਈਟਸ** ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਬੋਧਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਂਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੇਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਭਿਲੇਖ (Records of Past) ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਦਿਨਾਂ ਜਾਂ ਤਰੀਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਆਰ. ਪਾਪਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਗਲਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਆਰ. ਪਾਪਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਸਮਰਥਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਲਿਅਮ ਹਿਲਬੇ (1823-1911) ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਰਥਪੂਰਣ ਮੰਨਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਰਡਨਰ ਅਤੇ ਹੀਗੇਲ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਏਰਿਕ ਕਾਲਹਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਪਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਏਤਰਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

ਗਾਰਡਨਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ -ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਰਥਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਵਿਕੋ** ਨੇ “ਦ ਨਿਊ ਸਾਈੰਸ” (The New Science) ਨਾਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਅਲਗ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਅਰਥਪੂਰਣ ਹਨ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਰਥਹੀਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉਦਗਮ ਸਰੋਤ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਫੇਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਰਥਹੀਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਆਪਣਾ ਕੇ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਰਥ ਕੱਢ ਸਕਣ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਅਰਥਹੀਨ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੁਝ ਅਰਥ ਛਿਪੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਹੀ ਖੋਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਡੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਹਿਊਮਨ ਨੇਚਰ ਐਂਡ ਕੰਡਕਟ” (Human Nature and Conduct) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ “ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇਗਾ।”

ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਸੁਖੀ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਤੀਤ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਰਥਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੋਕੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਸਕਣ ਅਤੇ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ **ਕਾਲਿੰਗਵੁਡ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਆਇਡੀਆ ਆਫ ਹਿਸਟਰੀ’ (Idea of History) ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ- ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਹੜੇ ਅਤੀਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮ੍ਰਿਤ ਅਤੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਜਿੰਦਾਂ ਅਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਓਕਸ਼ਾਟ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਏਕਸਪੀਰੀਏਂਸ ਐਂਡ ਇਟਸ ਮੋਡਸ” (Experience and its Modes) ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਇਤਿਹਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਹੀ ਅਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿੱਟੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਪਨਾ ਇਕ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੱਥ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਚ ਅਰਥ ਲੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ **ਚਾਰਲਸ ਫਰਥ** (Charles Firth) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ”। ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਬੋਧ ਅਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੂਰਨ ਚਿਤਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਚਿਤਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੈਰੋਸਕੋ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਮਾਨਵ ਅਤੀਤ ਦੇ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਕਾਲ ਦਾ ਅਭਿਲੇਖ ਹੈ ਜਦ ਤੋਂ ਲਿਖਿਤ ਅਭਿਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਮਾਨਵ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਭਿਲੇਖ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ

ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋਤਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੈ-ਵਿਭਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ, ਕਦ, ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ? ਝੋਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। **ਚਾਰਲਸ ਫਰਥ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-“ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਭੌਤਿਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ

ਨੋਟ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੈ।” ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਮਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਚਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੁਲੇ ਹੁਦੇ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀ. ਐਮ. ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਯਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਅਪਰਵਰਤਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।” ਹੈਨਰੀ ਪਿਰੇਨੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੌਨੁਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।” ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਤੁਈਜਿੰਗ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੀ ਕਥਾਤਮਕ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਰੇਨਿਅਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ, ਮਾਨਵੀਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।” ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਸਿਰਫ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਤੀਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਇਸ ਵਿਵਰਣ-ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ।

ਝੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੀਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਜਨਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦਕਿ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ।

ਕਲਿੰਗਵਾਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਦੁੱਤੀ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੀਤ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਚਾਰਲਸ ਫਰਬ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।” ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਤਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਅਤੀਤ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਭੱਵਿਖ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਵਰਮਾ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਅਤੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗੂੜਾ ਮੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਮੋਹ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਭਾਵ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰੋਚੇ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਤਿ ਉਤਮ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਿਕਾ ਲੇਉਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਏਸੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਉੱਚਿਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਘੱਟ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕ ਲੜਾਈਆਂ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁਖੀ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਪਰੰਤੂ **ਵਿਲਿਅਮ ਡਿਲਥੇ** ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਡਿਲਥੇ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਕਾਰਜ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਉਹ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੋਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ,

ਨੋਟ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਿਰੇਨੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- “ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।” ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ ਹੀ ਨਾਲ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਆਤਮਸਾਤ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੱਵਿਖ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਨਵੀਂ ਅਮਾਨਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਅੱਜ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਆਧਾਰ ਉਹ ਅਤੀਤ ਹੀ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਉਸਨੂੰ ਗਿਆਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ-“ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਣਖੋਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭੱਵਿਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।” ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਹੇਨਰੀ ਫੋਰਡ ਅਤੇ ਹੀਗਲ ਵੀ ਇਸੇ ਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮਤ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸਾਡਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ, ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਇਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ ਹੈ ਉਹ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਤੀਤ ਦੀ ਅਣਖੋਲੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੜੀ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹਲ ਦੇ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ ਲਿਏ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਵਿਆਪਾਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਭਾਗ, ਪਰਿਅਟਨ ਅਭਿਲੇਖਾਗਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਭਾਗ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਹਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਪੂਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਉਜ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਚ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬੰਧਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਭੱਵਿਖ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੱਵਿਖ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਚ ਖੋਜਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਲਾਂਕਿ ਅਤੀਤ ਦੇ ਪੁਨਰਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਸਿਰਫ ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸੂਚਨਾਪਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਲਿੰਗਵੁਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- “ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਰੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੁਹਰਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਪਰਿਣਾਮ ਅਕਸਰ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਵਗਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਭੱਵਿਖ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਸਰੂਪ, ਵਿਕਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਨਵ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਰੁਝਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤਕ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਨੈਤਿਕ ਮੂਲ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਾਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਮਹੱਤਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ੋਧ ਦੁਆਰਾ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਚਿਤਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਨਵੀਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਲੜੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਸੀਮਾ ਤਕ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧਾਤਮਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਰਥਹੀਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੁਰਵਾਗਰਹੋਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਰਤੇ ਕਿਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਦਾਅਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੀਤ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਖਿਲੋਰੇ ਹੋਏ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਗੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਏ. ਜੀ. ਵਿਝੋਰੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ-“ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਅਨੇਕ ਕਾਰਣ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣਗੇ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.1 ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰ (Nature and Field of History)

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ ਅਤੀਤ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਤੱਥ ਸਭ ਨੁਮ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿਰਫ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੁਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਗਤੀਗਤ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰਖਣ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਵਰਣਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਵ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪੁਨਰ-ਲੇਖਣ ਹੋਵੇ। ਨਵੇਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੇ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤੱਥ ਹਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਦਾ ਢੰਗ ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਜਿਹੀ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਯੂਥ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਯੂਥ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁਧ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਯੂਥ ਦਾ ਡਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨ (ਲਾਇਬਰੇਟੋਰੀ ਓਫ ਟੈਂਟਿਸ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ (League of Nations) ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿਟਲਰ, ਨੈਪੋਲੀਅਨ, ਸਿੰਕਦਰ ਅਤੇ ਜੁਲੀਅਸ ਸੀਜਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਹੀ ਪੱਥ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਇਸ ਕਥਨ - ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਨੋਟ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਦਲਾਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੁਹਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੈ ਜਦ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸਥਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ, ਸੁਧਾਰ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ- ਕਦੀ ਸਮਾਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ **ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਅਨ** ਦਾ ਕਥਨ ਵਿਚਾਰ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ -“ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਦ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।
2. ਹਿਸਟਰੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਰੇਨਿਅਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ- ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਸਾਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ **ਕਰੋਚੇ** ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ- “ਹਰੇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਹਰੇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਸਾਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਦਰਭਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।” ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਲੇਖਣ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਰਪੇਖ ਕਰ ਕੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਕਸ਼ਾਟ, ਗਾਲਾਬਰੇਥ ਅਤੇ ਡੇਵੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਸਾਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਲੈਂ ਹੀ ਅਤੀਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਟਾਲਜ਼ ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਯੁੱਧ ਤਿਆਗ ਅੱਜ ਵੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਸਾ ਮਸੀਹ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾਨੇ ਤੇ ਜੋੜ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤਦ ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਪਯੋਗਿਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਯੋਗਿਤਾਵਾਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਸਾਮਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਸਾਮਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚੱਕਰੀ (Cyclic) ਜਾਂ ਰੈਖਿਕ (Linear) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚੱਕਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਚੱਕਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਚਰਮ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਥੱਲ ਅਤੇ ਪਤਨ ਉਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਰੋਮ ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੀਨ ਦੀ ਜਾਂ ਗ੍ਰੀਕ ਦੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਤਯਾ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੀ ਇਸਦਾ ਅਪਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰੈਖਿਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੈਖਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ

ਨੋਟ

ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਲੰਘ ਕੇ ਅਗਿਆਤ ਭੱਵਿਖ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਤੁਰਗੋ (Turgot) ਅਤੇ ਕੋਨਡੋਰੇ (Condorcet) ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਵਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਅਲਪ ਇੱਛਤ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਇੱਛਤ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਮਟੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਈ. ਐਚ. ਕਾਰ. ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮੱਧ ਅਨੰਤ ਵਾਰਤਾ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਸ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉਸਨੂੰ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੀਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮੱਧ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਲਈ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਇਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਲਈ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੇ 1325 ਤੋਂ 1351 ਈ. ਤਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਕਲਿੰਗਵੁਡ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ- “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਮਾਨਵ ਨੇ ਮੂਰਤ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਭਾਵ ਆਧਾਰ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਚਿਤ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਗਲਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਵਾਲਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਚੈਵੀ ਮੁਸੀਬਤਾਂ, ਹੜ, ਭੂਚਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਸੀਮਾ ਤਕ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੂਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੋ ਲਿਖਦਾ ਹੈ- ਉਹ ਉਸਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੱਖ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅੰਕਲਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। **ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅੰਕਲਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ **ਰੈਨਕੀ** (Ranke) ਅਤੇ **ਬਰੀ** (Bury) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉੱਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨੀਰਸਤਾ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਇਨ੍ਹੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਕਾਲੀਨ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ

ਨੋਟ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅੰਕਲਨ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਚਕੌਰੀ ਅਤੇ ਰੈਖਿਕ ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭਲੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ-ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਵੀ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੱਸਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ, ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਨਵੀਨ ਖੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ 18ਵੀਂ ਅਤੇ 20 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਇਕ ਅਲੱਗ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੇਖਣ ਕਾਰਜ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਯੂਧਾਂ, ਸੈਨਿਕ ਉਪਲਭਦੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਣਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੇਖਣ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਜਿਆਦਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਥੋਂ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੋਰੋਡੋਟਸ ਤੋਂ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਟਾਯੰਬੀ ਤਕ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਹੋਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਈ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੰਨਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਜ਼ਰਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਮਿਲਣਗੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਾਜਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਾਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਭਾਜਨ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਉਪ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੈਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਪੁਨਰਲੇਖ ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਖਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- “ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤਦ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਭਦੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ, ਆਵਿਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਖੇਤਰ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਲਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। **ਰੋਕੇ** ਅਤੇ **ਸੀਲੇ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਥੇ ਹੀ **ਬਿਉਰੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਉਪਲਭਦੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। **ਟਾਯੰਬੀ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ- “ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਜੁੜੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਵਿਵਹਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੈ” ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਮੰਨਿਆ

ਨੋਟ

ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ- ਆਰਥਿਕ ਵਿਆਪਾਰ, ਉਦਯੋਗ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਸ਼ਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਣਨ, ਭੂ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਭਾਲ ਆਦਿ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ, ਹੀਗਲ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸਦਾ ਖੇਤਰ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜ ਘਟਨਾ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ। **ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਅਨ** ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ- “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਤੱਥ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਧਿਐਨ ਆਦਿ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਉਥਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।” **ਪ੍ਰੋ. ਐਲਟਨ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- “ਚੰਗਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੇਖਣ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਲੇ ਹੀ ਉਹ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਰਤਨਿਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਜਨ ਸਦਾਰਨ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪੂਰਣ ਵਿਵਰਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਹੀ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਹੀ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਦ ਉਸ ਵਿਚ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। 18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 19 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਮਿਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਇਹੀ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ -ਹੀਰਨ, ਕਾਮਟੇ ਆਦਿ।

ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਧਰਮ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਖਾਣ ਪਾਣ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੀਲ ਅਤੇ ਫਰਟੰਗ ਪਹਿਲੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਆਗਿਆ ਭਿੰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਵਾਜ ਤੋਂ

ਨੋਟ

ਇਕ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਕੂਟਨੀਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਕੋਟਿਲਯ ਨੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਕੂਟਨੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਵਧਾਨੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬੌਧਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਮਗਰੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸਿਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵੇਗਹਰੇ, ਟਰੇਡ ਅਤੇ ਦੁਰਥੀਮ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਪਰਮਪਰਾਵਾਂ, ਧਰਮ, ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਰੇਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਹਰੇਕ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਜਿੱਥੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਗੀਤ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਸਨ 1192 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਏ ਤਰਾਈਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਯੁੱਧ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਫੈਲੇ ਡਰ ਨੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਡ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜੋ ਭਵਿੱਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ। ਤਦ ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਏ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜੋਰ ਮਿਲਿਆ। ਤਦ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਟਰ ਰੇਲੇ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਚ. ਜੀ. ਤੇਲਸ, ਹੀਗਲ, ਸਪੈਂਗਲਰ, ਟਾਯੰਬੀ ਅਤੇ ਹੇਜ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਲਈ ਗੌਰਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਲੇਖਣ ਜਰੂਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਖੇਤਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਖੇਤਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਖੇਤਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹੋਗੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਸੈਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਹੀ ਇਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.2 ਇਤਿਹਾਸ : ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ (History : Science or Art)

ਨੋਟ

ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮਧਮ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਬਿਉਰੀ, ਸੀਲੋ ਅਤੇ ਡਿਲਬੇ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਮੁੱਖ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੇਨਰੀ ਪਿਰੇਨ, ਰਾਉਚ ਅਤੇ ਐਲਟਨ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਅਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅੰਕਲਨ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਜੀਵ ਅਤੇ ਨੀਰਸ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਲਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਅਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਦਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਸਵੱਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਡਾਨ ਬਿਉਰੀ (John Bury) ਨੇ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। 1903 ਈ, ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਮਬਿਊਨ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਆਰੰਭ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ- “ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਕਲਾ ਸਾਮਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਨਾ ਘੱਟ ਤੇ ਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ।” ਪ੍ਰੋ. ਸੀਲੋ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਿ- “ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਥਨ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਾਭ ਦੇ ਲਈ ਅਤੀਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਾਰਜ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੀਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ।” ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੀ. ਐਮ. ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਅਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਵਿਧੀ ਕਲਾ ਹੈ।” ਏ. ਐਲ ਰਾਉਚ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ- “ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਲਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਵਿਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਭਲੇ ਹੀ ਉਹ ਆਸਿੱਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਂਚ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

1.3 ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਪਕਰਣ (Equipment of History)

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਸਾਧਨ ਹਨ- ਕਾਲ (Period), ਵਿਅਕਤੀ (Person), ਸਥਾਨ (Place) ਅਤੇ ਘਟਨਾ (Event)। “ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਆੰਗਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਸੂਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਤਰ ਹੈ- ਇਤਿਹਾਸ ਤਿੰਨ ‘P’

ਨੋਟ ਅਤੇ ਇਕ 'E' ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ 'P' ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਾ 'P' ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ 'P' ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਦਕਿ 'E' ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- ਘਟਨਾ (Event)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਲ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਥਾਨ, ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਗ ਵੀ।

ਕਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਾਲ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਾਲ ਦੇ ਉਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਸਾਨੂੰ ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- 1) ਪ੍ਰਾਗੈਇਤਿਹਾਸ (Pre History) 2) ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸ (Proto History) 3) ਇਤਿਹਾਸ (History)। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਲ ਵਿਭਾਜਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਆਦਿਮਾਨਵ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਿਮਕਾਲ, ਪੂਰਵ ਪਾਸ਼ਾਣ ਕਾਲ, ਨਵ ਪਾਸ਼ਾਣ ਕਾਲ, ਤਾਂਬੀ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਕਾਂਸੀ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਲੂਹ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਾਲਕ੍ਰਮ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਮਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੇ ਕਮੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਤੇ ਮਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਤੱਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਮਿਤਿ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਾਲ ਦੀ ਗਤੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਲ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੂਲਭੂਤ ਅੰਗ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਾਮੋਜੁਦਗੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਾਣ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਲੇਕਿਨ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਪੀ ਕਾਰੀਗਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਓਪੇਖਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ, ਅਸ਼ੋਕ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ, ਅਕਬਰ, ਹਿਟਲਰ, ਨੇਪੋਲਿਅਨ, ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਦਾਰ ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਤੀਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਘਟਨਾਸਥਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੀ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਮੈਸੋਪੋਟਾਮਿਆ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ (ਪੰਜ+ਆਬ) ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਵੱਸਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਸਣ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੰਗਾ, ਜਮੁਨਾ ਦਾ ਦੁਆਬ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਸਥਲ ਵੀ ਇਸਦਾ ਅਪਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਸਥਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਲ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਥਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੱਥਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ- ਘਟਨਾ। ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਦ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਘਟਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਲੇਕਿਨ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਰਥ, ਗਤੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਬਣ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਘਟਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਕਰਣ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਖਿਰੀ ਉਪਕਰਣ ਹੈ ਸ੍ਰੋਤ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਉਪਕਰਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਇਹ ਚਾਹੇ ਕਾਲ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ, ਸਥਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਪਕਰਣ ਸ੍ਰੋਤ। ਇਹ ਸ੍ਰੋਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਮਗਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1. ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ, 2. ਲੌਕਿਕ ਸਾਹਿਤ। ਭਾਰਤ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਧਰਮ ਤੇ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- (1) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਹਿਤ (2) ਅਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਹਿਤ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਆਰਣਕ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮਹਾਕਾਵ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਦ ਚਾਰ ਹਨ- ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਅਰਥਵੇਦ। ਵੇਦ ਆਰਿਆ ਦੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਰੀਆ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੋਈ। ਦੋ ਮਹਾਕਾਵਿ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਲੇਖਣ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਕਤਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਾਮਗਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਾਤਕ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪਟਕ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਜਾਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਪਟਕਾਂ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੀਪਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੰਹਲ ਦੀਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰਯਾ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਮਗਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੇਮਚੰਦ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਵਨ ਅਤੇ ਭਦਰਬਾਹੂ ਚਰਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਥਾਕੋਸ਼ ਭਗਵਤੀ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਅਲਪ ਸੂਤਰ ਆਦਿ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ।

ਨੋਟਸ

ਪਲਾਸੀ ਅਤੇ ਬਕਸਰ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜਬੂਤ ਹੋ ਗਈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਜਾਏ ਲੌਕਿਕ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—1) ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਅੱਧ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ 2) ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ 3) ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ 4) ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਸਾਹਿਤ 5) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਵਰਣ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਲਹਣ ਦੀ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਜਿਸ ਵਿਚ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਣਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ਅਤੇ ਰਾਜੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੋਸ਼ (ਸਿੰਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਣਨ) ਅਤੇ ਕੋਟਿਲਯ ਦਾ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਅੱਧ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣਿਨੀ ਕ੍ਰਿਤ ਅਸ਼ਟੋਪਾਈ, ਗਾਰਗੀ ਸਹਿੰਤਾਂ ਪੰਤਜਲੀ ਦਾ ਮਹਾਭਾਸ਼, ਕਾਲਿਦਾਸਕ੍ਰਿਤ ਮਾਲਵਿਕਾਗਨੀਮਿਤਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਣਭੱਟ ਨੇ ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ ਤੋਂ ਹਰਸ਼ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਲਹਣ ਦੇ ਵਿਕਰਮਾਦੇਵ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਚਾਲੁਕਯ ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ

ਨੋਟ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤਤਕਾਲੀਨ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਤਮਿਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਦਿਕਾਰਮ ਅਤੇ ਮਣਿਮੇਖਲਾਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਵਿਆਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਵਰਣ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਨਕ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਹਿਸਟੋਰਿਕਾ' ਵਿਚ ਪਛੱਮ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਆਰਕਸ, ਅਰਿਸਟੋ ਬੁਲਸ ਅਤੇ ਐਨੋਸਿਕਰੇਟਸ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਆਏ ਸੀ। ਮੇਗਸਥਨੀਜ਼ ਕ੍ਰਿਤ 'ਇੰਡੀਕਾ' ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫਾਯਾਨ, ਸੁੰਗਯੂਨ, ਹੁੇਨਸਾਂਗ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਅਰਬ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲੇਮਾਨ , ਅਲਮਰੂਸੀ ਅਤੇ ਅਲ ਅਦਰੀਸੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਵਰਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਲਵਰੂਨੀ ਕਿਤਾਬੁਅਲ- ਹਿੰਦ, ਫਿਰਦੋਸੀ ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਵੀ ਉਲੇਖਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯੂਰੋਪੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਜਿਹੇ ਸਬੂਤ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਤੱਤਾਂ ਉਤਪਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਅਦਾਰਿਤ ਇਹ ਸੋਝ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤੱਤ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- 1) ਅਭਿਲੇਖ 2) ਮੁਦਰਾ ਅਤੇ ਮੁਹਰ 3) ਸਮਾਰਕ ਅਤੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼।

ਉਤਕੀਰਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੇਖ ਅਭਿਲੇਖ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਮਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਭਿਲੇਖ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਤੰਭ ਲੇਖ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਤਾਂਬ ਪਤਰ ਲੇਖ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਅਭਿਲੇਖ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਣ ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਵੰਸ਼ , ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਰਾਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਕਈ ਰਾਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੋਹਰਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਆਹਤ (ਪੰਵਮਾਰਕਡ) ਹਨ। ਦੁਬਾਰਾ ਅੰਕਿਤ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਥਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਰਾਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਥਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple choice Questions):

5. ਵਿਲਿਅਮ ਹਿਲਥੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?

(ਕ) 1828-1914	(ਬ) 1823-1911
(ਚ) 1835-1915	(ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
6. 'ਆਇਡਿਆ ਆਫ ਹਿਸਟਰੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ?

(ਕ) ਐਕਸ਼ਾਟ	(ਬ) ਚਾਰਲਸ ਫਰਬ
(ਚ) ਕਲਿੰਗਵੁਡ	(ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ
7. ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?

(ਕ) ਤਿੰਨ	(ਬ) ਚਾਰ
(ਚ) ਪੰਜ	(ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ

1.4 ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ (History and Other Subjects)

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੀਤ ਕਾਲੀਨ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਕਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਾਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੈਰੋਸੰਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ

ਨੋਟ

“ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਤ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ- ਭੂਗੋਲ, ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ, ਪੁਰਾਤਨ ਤੱਤ, ਨਿਰਵੰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਤਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਈ. ਐਵ. ਕਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ- “ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਲੰਬਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਨੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਬ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਸਮਝ ਦੇ ਮਾਨਵੀਅਤ ਤਰਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾ ਆਯਾਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਆਯਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਾਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਅਭੂਤਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਤਮਚੇਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਚੇਤਨ ਹੈ।” ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖਿਤਿਜ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਤਮਕ ਉਪਾਗਮ (INTER DISCIPLINARY APPROACH) ਤੋਂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਨਵੀ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਮਵਾਯ (Correlation) ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੇ ਲਈ ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮਵਾਯ ਉਪਯੋਗੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਵਾਯ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਚ ਤੱਥ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਪਾਉਂਦੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਾਠ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਵਾਯਿਤ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋਲਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਵਾਟਸਨ (WATSON) ਨੇ ਇਕ ਮਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੌਨਸਨ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮਿ ਹੈ। ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਅਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸਗ੍ਰਹਿ ਕਿਹਾ। ਜਿਲਰ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਅਧਿਐਨ- ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਭੂਗੋਲ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕਲਾ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਵਾਯ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲਗਭਗ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭੂਗੋਲ; ਵਿਭਿੰਨ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਸਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ; ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਮੁਦਰਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਅਭਿਲੇਖ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਿਖਿਅਕ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਿਖਿਆ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਵਾਯ ‘ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ-

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਸਮਵਾਯ (Correlation of History with Geography)

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਤੋਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜੌਨਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੂਗੋਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੂਗੋਲ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਘਾਟੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਭੂਗੋਲ ਇਕ ਰੰਗਮੰਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵ ਤੱਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੱਤ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਾਨਵ ਦੀ ਇੱਛਾਸ਼ਕਤੀ, ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਨਵ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜੌਨਸਨ ਨੇ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅੱਖ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਨਚਿਤਰ, ਰੇਖਾਚਿਤਰ, ਗਲੋਬ, ਐਟਲਸ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਥਾਈਕਰਣ, ਦੂਰੀ, ਦਿਸ਼ਾ, ਸਮਰਾਜ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਅਭਿਆਨ ਮਾਰਗ

ਨੋਟ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਮਵਾਯ (Correlation of History with Civics or Political Science)

ਦੀਰਘਕਾਲ ਤੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ- ਅਧਿਆਪਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਾਨਵ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਮਾਨਵ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲੜੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਚਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, “ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਨਸਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ।” ਫਰੀਮੈਨ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ‘ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ’ (History is a past politics) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸਕ੍ਰਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਆਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਵਿਧਾਇਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਮਵਾਯ ਦੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਸਮਵਾਯ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸੰਵਿਦਾਨ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰੱਤਵ, ਰਾਜਸਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਚਾਰਟ, ਰੇਖਾ ਚਿਤਰ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਦਰਭ, ਸਮੇਂ ਰੇਖਾ, ਚਿਤਰ, ਮਾਡਲ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਤੋਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਹੈ?

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ (Correlation of History with Literature)

ਜੌਨਸਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- “ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।” ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਦਿਅਮ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਸੱਚ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਬਜਾਏ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਜਿਆਦਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨੋਪੋਲਿਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ- “ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਕਪੋਕਲਪਿਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ?” ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਰਾਮਵੇਲ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ‘ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰਹੇ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਲਾਇਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- “ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।” ਜਾਰਵਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਵਾਯ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ, ਉਪਨਿਆਸ, ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਸਤਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਮਵਾਯ (Correlation of History with Handicraft)

ਜਰਵਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ- “ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਹਸਤਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਅਸੀਮ ਖੇਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਕ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ

ਦੇ ਸਿਖਿਅਣ ਵਿਚ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੋਚਕ, ਸਰਲ, ਤੇਜ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਾਨਚਿਤਰ, ਰੇਖਾਚਿਤਰ, ਸਮੇਂ ਰੇਖਾ, ਯੁੱਧ ਯੋਜਨਾ, ਮਾਡਲ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਹਸਤਕਾਰਜ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਵ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਿਸਰ ਦੇ ਪਿਰਾਮਿਡ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਵਿਚ ਸਮਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬੋਧ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੁਆਰਾ ਭੂਤਕਾਲ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਸਜੀਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਸਤਕਾਰਜ ਤੋਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਮਵਾਯ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲਕ ਹਸਤਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਚ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸਰਲਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ, ਦੁਰਗਾਂ, ਸ਼ਸਤਰਾਂ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿਤਰ ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਲਈ ਰੰਗ-ਮੰਚ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕੀਕਰਣ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਸਹਾਈ ਸਾਮਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਸਤਕਾਰਜ ਦੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਨਚਿਤਰ, ਸਮੇਂ ਚਿਤਰ, ਰੇਖਾ ਚਿਤਰ, ਯੁੱਧ ਯੋਜਨਾ, ਮਾਡਲ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਸਲਾਈਡਸ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਸਟ੍ਰਿਪਸ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਲਈ ਰੰਗਮੰਚ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਧਾਨ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸਜੀਵ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਗਿਆਨਪੂਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਸੰਬੰਧ (Correlation of History with Social Studies)

ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਭੂਗੋਲ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦਾ ਅਲਗ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੱਡ ਕੇ ਸਹਿੰਗਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਹਿੰਗਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ।

ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- “ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਲ ਪ੍ਰਕਾਲ ਮਾਨਵੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਗਿਆਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਪਸੀ ਸੰਬੰਧ (Correlation of History with Sociology)

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਨੱਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਲਬਰਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ- “ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਆਰਨੋਲਡ ਟਾਯੰਬੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਏ ਸੱਟਡੀ ਆਂਫ ਹਿਸਟਰੀ’ ਵਿਚ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕਾਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਮੂਲਕਣ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ (Correlation of History with Economics)

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ‘ਆਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਅਤੇ ‘ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ’ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਆਰਥਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰ ਜੌਨ ਸੀਲੇ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ “ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੁਨਿਆਦ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਿਨਾ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਫਲਹੀਨ ਹੈ।”

ਨੋਟ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਮਵਾਯ ਦੇ ਸੂਤਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕਲਾ, ਨਿਰਵੰਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੁਰਾਤਨ ਤੱਤ, ਅਭਿਲੇਖ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.5 ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ (Traditions in Historiography)

ਇਤਿਹਾਸ- ਲੇਖਣ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ 'ਇਤਿਹਾਸ- ਦਰਸ਼ਨ'(ਚਿੰਤਨ) ਹੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮਨ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਪੱਛਮ ਇਤਿਹਾਸ- ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ

ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਨ (ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ.) ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਅਤੇ ਥਿਊਸੀਡਾਇਡੀਜ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ (ਮਿੱਥ, ਪੁਰਾਤਨ ਗਾਥਾਵਾਂ) ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੂਮੀ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨੇੜੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਥਿਊਸੀਡਾਇਡੀਜ਼ ਲਿਖਿਤ 'ਪੋਲੋਪੋਨੇਸ਼ਿਅਨ ਯੁਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਆਰੰਭ ਦੇ ਠੀਕ ਬਾਅਦ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੀਕਸ਼ਾਤਮਕ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਸਿਕਲ ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਨ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੱਛਮ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸਟ ਕਾਲ (ਲਗਭਗ 50-70 ਸਾਲ) ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਸਕਣ ਜੋ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਯੁੱਧ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਾਗੈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਤਰਕਪੂਰਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਣ ਚੋਣ-ਵਿਵੇਚਨ ਨਾ ਕਰ ਪਾਉਣਾ। ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਖੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਰਕਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੋਸ਼ਿਸ ਸੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਪੋਲੋਪੋਨੇਸ਼ਿਅਨ ਦਾ ਯੁੱਧ 431 ਈ. ਪੂ. ਏਥੇਂਸ ਅਤੇ ਸਪਾਰਟਾ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਹੋਇਆ।

ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ -ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦਿੱਭ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਇਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਪ੍ਰਾਰਭਦ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਅਵਧਾਰਣਾ ਲਗਭਗ ਚੌਥੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਫਤਰਸ ਦੇ ਮੱਧ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੇਲਨੀ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੇਲਨੀ ਯੁੱਗ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਟਬਾਅਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਆਦਿ ਦੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਤੀਤ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਇਕਸੂਤਰਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਜੈਵਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੋਲੀਬਿਅਸ, ਲਿਵਿ ਆਦਿ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੋਲੀਬਿਅਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਪੋਲੀਬਿਅਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਕਲਨ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪੋਲੀਬਿਅਸ ਨੇ ਰੋਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸਦਾ ਖੇਤਰ ਪੰਜ ਪੀੜੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਇਕ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸਨੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਤੀਤ ਖੰਡ ਦੇ 150 ਸਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯੂਨਾਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਪ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਿਕ ਪਰਿਪੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਸਿਖਿਅਤ ਥਾਂ ਮੰਨਿਆ। ਉਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਿਅਤੀਵਾਦ ਦਾ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪੋਲੀਬਿਅਸ ਅਤੇ ਲਿਵਿ (ਦੋਵੇਂ ਹੀ) ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦਿੱਭ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਜਨੀਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਅਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮਤ ਤਰਕਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਪੱਛਮ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਹਿਵਾਦੀ ਸਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੱਛਮ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਨੋਟ

ਹੈ। ਇਸ ਮਤ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀ ਉਸ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਈਸਾ' ਦਾ ਅਵਧਰਣ ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਸੀਕੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਗ੍ਰੀਕ-ਰੋਮ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਵਜਾਗਰਣ (ਰੇਨੈਂਸਾਂਸ) ਕਾਲ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਕਾਰ (ਮੱਧਕਾਲ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਅੱਗੇ) ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਛ ਵੀ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੰਤ ਆਗਸਟੀਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ "ਈਸ਼ਵਰ ਕਾ ਨਗਰ" (City of God) ਵਿਚ ਦੋ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ- 'ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਗਰ' ਅਤੇ ਦੂਜਾ 'ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਗਰ'। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਪੇਖ ਅਤੇ ਅਭੇਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਗਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਗਰ 'ਰਾਜ' ਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਰਚ ਦਾ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਛਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਮਿਕ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਇਸਾਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਚੱਕਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੇਖੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲਕਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਧਕਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜਾਦੀ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਯੂਨਾਨੀ- ਰੋਮਨ ਮਾਨਵੀ ਆਜਾਦੀ ਇੱਥੇ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨਵ ਜਾਗਰਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਜਾਂ ਨਵ ਜਾਗਰਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ (1400-1650 ਈ.) ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ। ਯੂਨਾਨੀ ਅਵਧਾਰਣਾ (ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੀਖਣ ਬੁੱਧੀ) ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੱਧ-ਆਧੁਨਿਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ (ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮੀ) ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਨਿਰੀਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਸਦਗੁਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥ ਵਿਚ 'ਸਿਖਿਅਤ' ਕਰ ਸਕਣ। ਅਸੀਂ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨਵਰਤ ਵਿਕਾਸ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਇਤਿਹਾਸ- ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਬੂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਨੂਮ ਸਿਰਫ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਅਪਵਰਤਨੀ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਕਨ (ਸਤੱਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ) ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਅਤੀਤ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਰੇ ਸੀ। ਬੇਕਨ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਹੈ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਸਾਪੇਖਤਾ ਵਿਚ ਵਿਵੇਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਤੱਰਵੀਂ- ਅਠੱਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਇਟਲੀ ਦੇ ਕਾਰਟੀਸਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਲਿਖਿਤ ਪੁਲੇਖਾਂ, ਵਿਧਿਆਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਸਥਿਰ ਤੱਤ (ਪਰਮਾਨੋਟ) ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵਿਕੋ, ਬਰਕਲੇ, ਹਿਯੂਮ ਆਦਿ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅਠੱਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਵਿਕੋ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੁਗਦਾਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮ (ਪ੍ਰੋਸੇਸ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵ ਭਾਸ਼ਾ, ਨੀਤੀ, ਨਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ - ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਵਿਕੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਲਾਂ ਦੀ ਆਵਿਰਤੀ ਚਕੱਰਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਰਪਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਲ ਨਿਤੰਤ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਵਰਤਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚਕੱਰਾਕਾਰ ਅਵਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰਵਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੀ ਗਿਆਨੋਦੀਪਤ (Enlightenment) ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸਦੇ ਪੁਰੋਧੇ ਹਿਊਮ ਅਤੇ

ਨੋਟ ਵਾਲਟੇਅਰ (ਅਠਾਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ) ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੋਦੀਪਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧ ਦੋ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸੀ- ਇਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸਾਈ ਮਤ।

ਨੋਟਸ

ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਮੁਖੀ ਵਿਕਾਸ ਉਨੀਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਰੂਸੋ ਜਿਸਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹੀਗਲ, ਮਾਰਕਸ, ਕਾਂਟ ਅਤੇ ਰਾਂਕੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਂਟ ਨੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਤਰਕਹੀਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਭੱਵਿਖ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵੇਕ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪੂਰਣ ' ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਕਾਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਆਯਾਮ ਹੀਗਲ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਵ ਆਤਮਾ' ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੀਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਿਸ਼ਵ ਆਤਮਾ' ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਦੁਰਲਭ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀਰੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੀਗਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਹੀਗਲ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੀਗਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਰਤਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੀਗਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪਿਆ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਹੀਗਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਨਿਤਾਂਤ ਵੱਖ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕਾਰਜਗਾਰ ਅਤੇ ਸਰਵਹਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜੋ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਰਿਹਾ, ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇੱਜਤ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜੋ ਦੁਆਰਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਮੂਲ ਸਥਾਪਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਆਰਥਿਕ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਸਰਵਹਾਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਟ, ਹੀਗਲ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਸਤਰੀਅ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨ ਮਾਨਵ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ- ਇਸਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਪੇਂਗਲਰ, ਟਾਯੰਬੀ, ਕਰੋਚ, ਕਾਲਿੰਗਵੁਡ, ਈ. ਐਚ. ਕਾਰ, ਬੈਡਲੇ, ਡਿਲਥੇ, ਪਾਂਪਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿੰਤਕ ਇਸੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਤੋਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਭਿਗਿਆਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਜਰਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਪੇਂਗਲਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ' ਪਛੱਮ ਦਾ ਪਤਨ'(Decline of West) ਵਿਚ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਪੇਂਗਲਰ ਨੇ(1880-1936) ਅਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਚਕੱਰਾਕਾਰ ਗਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਪੇਂਗਲਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਭੇਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਕੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਪੇਂਗਲਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੰਤ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਟਾਯੰਬੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹਏ (The Study of History)' ਵਿਚ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਪਤਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਟਾਯੰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ- ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੁਣੌਤੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਉਦਭੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੱਤ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਦ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਆਉਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਦ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਰੋਚੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਤਮਵਾਦੀ ਹੈ। ਕਰੋਚੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਸਰਵ ਉੱਤਮ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਆਰ ਪੌਪਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਛਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ੀਲਣ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਜਿਸਦੇ ਵੱਲ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪਰੀਖਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਹੈ ਕਾਲ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੇਖੀ, ਚੱਕਰੀ ਅਤੇ ਸਰਪਿਲ ਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਕਾਲ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਤੀਤ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ (ਭਵਿੱਖ) ਕਾਲ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਖੰਡ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਸਾਪੇਖਤਾ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਕਿਰਿਆਤਮਕ (ਅਤੀਤ) ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ (ਸੰਭਾਵਨਾ) ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰੇਖੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਅਗ੍ਰਗਾਮੀ ਹੈ। ਸਰਪਿਲ ਅਤੇ ਚੱਕਰਾਕਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵ ਦੀ ਗਤੀ ਰੇਖੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਸਰਪਿਲ ਅਤੇ ਚੱਕਰਾਕਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ - ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਜੀਵਨ-ਮੌਤ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਉਸੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਵਾਪਰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾਂਦਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਪਰ ਘਟਨਾਵਾਂ (ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ) ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਪੇਖਤਾ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਨਾ ਪੁਨਰ ਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ 'ਧਵਨਨ' ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਜਾਤੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਇਸ 'ਧਵਨਨ' ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਤਨ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਵਰੂਪ ਵਿਵਰਣਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਉਨੀਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਵਿਵਰਣਪੂਰਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਘੱਟ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ? ਦੂਜੇ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਕਥਾਵਸਤੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਰਣਪੂਰਣ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਪਿਆ। ਵਾਲਟੇਅਰ ਨੇ 'ਲੁਈ ਚੌਦਵੇਂ ਦਾ ਯੁੱਗ' ਅਤੇ 'ਜੈਕਬ ਬਰਕਹਾਰਟ' ਨੇ ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਇਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ, ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਰਣਪੂਰਣ ਵਿਧੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਯੁਕਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀਕਰਣ ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ, ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਬੋਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਣ, ਨੇੜੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿਣ ਲਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੱਕਲ ਇਹੀ ਟ੍ਰਿਸਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸਲਈ ਅਗਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ

ਅਰਥਵੇਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਵੇਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸਦਾ ਅਨੁਗਮਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ, ਗਾਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਵੇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਚਾਰੋਂ (ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ, ਗਾਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਵੇਸ਼ੀਆਂ) ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ

ਨੋਟ

ਅਰਥ ਇਤੀਵਿਤ ਹੈ ਭਾਵ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ; ਪੁਰਾਣ ਉਸਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਗਾਥਾ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਾਥਾ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਸੰਚਿਤ ਅਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰਾਸ਼ੰਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ, ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਹੀਰੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁਰਾਣ, ਗਾਥਾ ਅਤੇ ਨਾਰਾਸ਼ੰਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਪੰਚਮ ਵੇਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੋਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਲਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 'ਆਖਿਆਣ' ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਅਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਲ ਕੇ ਜੀਵਿਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆਣਾਂ(ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਤੱਮ ਉਦਾਹਰਣ ਪੁਰੁਰਵਾ ਅਤੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਪੁਰੁਰਵਾ ਅਤੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਮਾਰਮਿਕ ਸੁਕਤੀ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਕਥਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਬਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਭਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਪੁਰੁਰਵਾ ਅਤੇ ਗੰਧਰਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੰਧੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਦਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੁਦਾਸ ਦਾ ਪੁਰੋਹਿਤ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਦੇ ਵਿਚ ਵੈਰ-ਭਾਵ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਵੈਰ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਕੁਲ ਜਿਤਿਆਂ ਪਰੰਤੂ ਭਰਤੋਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵਾਪਸੀ ਵਿਚ ਵਿਪਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਤਾਦਰ (ਵਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ) ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਫੁਨਕਾਰਦੀ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਸ ਰਾਜਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤੋਂ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੁਦਾਸ ਦਾਸ਼ਰਾਜ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰੰਤਖ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖੀ ਵਰਣਨ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਠੱਠਵੀਂ ਸੁਕਤੀ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਆਖਿਆਣ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਆਖਿਆਣ ਉਪ ਆਖਿਆਣ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਜਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕੋਟਿਲਯ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸਨੇ ਛੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ(ਪੁਰਾਣ, ਇਤੀਵਿਤ, ਆਖਿਆਣਿਕਾ, ਉਦਾਹਰਣ, ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਲੌਕਿਕ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂਜਗਤ ਵਿਚ ਜੋ ਸੱਚੀ ਵਾਪਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮਾਨਕ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (ਇਤਿ ਹ ਆਸ... ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੀਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਜੀਣ ਦਾ ਸੰਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਧਾਰਣਾ ਸਾਡੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹੀ।

ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਕਲਹਣ ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹਾਕਾਵ 'ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ' ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਚੱਕਰ ਦੀ ਜੋ ਝਾਂਕੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਾ ਮੋਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਈਰਸ਼ਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿਤਰਣ ਅਤੇ ਮੂਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਹਣ ਦੀ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰ ਹਨ; ਜਦ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਕਿਵੱਦੰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਥਕਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ; ਪਰੰਤੂ ਮੱਧਯੁਗ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਨਵੇਸ਼ਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਭਿਲੇਖਾਂ, ਰਾਜਾਵਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆਵਾਂ, ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਰੀਖਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਲਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਲਹਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਲਹਣ ਦੀ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਲਾਤੰਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਜੋਨਰਾਜ ਨੇ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਦਾ ਉਤੱਰ ਭਾਗ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਜੈਨੁਲ ਅਬਦੀਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਤਕ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋਨਰਾਜ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸ਼੍ਰੀਵਰ ਨੇ ਜੈਨ ਰਾਜਤਰੰਗਣੀ ਵਿਚ(ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ) 1459 ਤੋਂ 1486 ਈ. ਦੇ ਕਾਲ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਣਭੱਟ ਦਾ ਹਰਸ਼ਚਰਿਤ, ਵਿਲਹਣ ਕ੍ਰਿਤ

‘ਵਿਕਰਮਾਦੇਵ ਚਰਿਤਰ’ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਿਤ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਬੂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤੁਲ ਕਵੀ ਦਾ ‘ਮੂਸ਼ਕ ਵੰਸ਼ ਮਹਾਕਾਵ’ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਰਲ ਦੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਮੁੱਲਵਾਨ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਚਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਅਤੇ ਮਿਥਕਾਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਲਬੋਧ ਤੋਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕਰੇਖੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲ ਦੀ ਪੁਨਰ ਆਵਿਰਤੀ ਚੱਕਰਾਕਾਰ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੋਧ ਪੱਛਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬੋਧ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਾਰੰਪਰਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਤੰਕ ਦਾ ਤਾਂ ਨਕਾਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਕਥਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਚ/ਝੂਠੀ ਗਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੋ

(State whether the following statements are True / False):

8. ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਦੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।
9. ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵ ਤੱਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੱਤ ਨਹੀਂ।
10. ‘ਪੱਛਮ ਦਾ ਪਤਨ’ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਜਰਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਪੇਂਗਲਰ ਸੀ।

ਮਾਰਕਸ ਉੱਤਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ

ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਡੀ. ਡੀ. ਕੋਸਾਂਬੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਗੁਜਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅੰਤ ਸਬੂਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਬੂਤ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਥੇ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਕਲਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸ਼ੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਣਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੋਨਕਾਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਅਨੇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਪਤਕਾਲ ਨੂੰ ਸੋਨਕਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਪਤਕਾਲ ਦੀ ਕਲਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਤਮ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸਾਮੰਤੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਮਨ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਐਂਗਲੇਸ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਚਿੰਤਕ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਧਵਨਨ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਕਸ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਪ੍ਰਜੀ’ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਰਕਸ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੇਜ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਦਮਨ- ਉਤਪੀੜਨ ਦੀ ਗਾਥਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਜਿਸ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਭਿਨਵ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 1844 ਈ. ਵਿਚ ਦੁਅੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਕਾਰਣ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ

ਨੋਟ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰਵਰਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਨਿਨ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਉਤਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਲੇਨਿਨ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੋਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੇਨਿਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੂਕਾਚ ਦਾ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਲੂਕਾਚ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਨਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅੰਤੋਨਿਯੋ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਡਾ ਸਿਰਜਣਾਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਟਲੀ ਦੀ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੋੜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਪੇਖ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਬੁੱਧੀਜੀਵਾਂ ਦਾ ਆਹਵਾਨ ਕਿਦਾ ਸੀ ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਪਰਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਉਤਸੋਤੁੰਗ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਾਉਤਸੋਤੁੰਗ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਥ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ-“ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤਪਣੇ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ”।

1.6 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)

- ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਜਦ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿ+ਹ+ਆਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ- ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- ਇਤਿਹਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਦਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੈ।
- ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਵੀ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੱਸਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ ‘ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਂਚ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ।
- ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਲ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਥਾਨ, ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਗ ਵੀ।
- ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਮੂਲਕਣ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਅਰਥਵੇਦ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਰਥਵੇਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ, ਗਾਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਵੰਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ।

- ਕੋਟਿਲਯ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸਨੇ ਛੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਪੁਰਾਣ, ਇਤੀਹਾਸ, ਆਖਿਆਇਕਾ, ਉਦਾਹਰਣ, ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।
- ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੋਨਕਾਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਅਨੇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਪਤਕਾਲ ਨੂੰ ਸੋਨਕਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

1.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ**- ਬੁਨਿਆਦ ਦਾ ਉਹ ਪੱਥਰ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
2. **ਅਭਿਲੇਖ**- ਪੱਥਰ, ਤਾਂਬੇ ਆਦਿ ਤੇ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਖ।
3. **ਭਾਈਚਾਰਾ**- ਸੰਬੰਧ, ਬੰਧੁਤਵ।

1.8 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉ।
2. 'ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਾਂ ਕਲਾ'। ਇਸ ਕਥਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।
3. 'ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਵਾਯ' ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰੋ।
4. ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਉਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answers: Self Assessment)

1. ਇਤਿਹਾਸ	2. ਹਿਸਟੋਰਿਆ	3. ਅਰਥ	4. ਕਹਾਣੀ
5.(ਬ)	6. (ਚ)	7.(ਕ)	8. ਸਹੀ
9. ਗਲਤ	10. ਸਹੀ		

1.9 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ- ਉਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਗੌਰਵ।
2. ਪਲਾਸੀ ਤੋਂ ਵਿਭਾਜਨ ਤਕ; ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਸ਼ੇਖਰ ਬੰਟੋਪਾਧਿਆਯ-ਐਰਿਐਂਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।
3. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਵਿਤਾ ਸੈਣੀ, ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਇਵੇਟ. ਲਿਮਿ.।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-2: ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ (Causation)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

- 2.1 ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ (Causation in History)
- 2.2 ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Causation)
- 2.3 ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ (Determination Concept in History)
- 2.4 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)
- 2.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 2.6 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 2.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਇਕ ਹੋਣਗੇ:

- ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ;
- ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ;
- ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਵਿਚ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਣ ਦਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇਛਾ ਵਿਚ ਦਖਲ ਮੰਨਦੇ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੱਖਦੇ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕਦੇ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸੇਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੂਲਾਂਕਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਰਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ (Origin of Causes) : ਕਾਰਣ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲੈਟਿਨ ਸ਼ਬਦ ਕੌਸਾ (Causa) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੈ। **ਗਸਟਾਵਸਨ** ਨਾਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ ਕਿਉਂ ਵਾਪਰੀ? ਘਟਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਜਟਿਲ ਕਾਰਣ ਜਾਣਨ ਦੇ ਲਈ ਪੁਛਗਿਛ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਤਤਕਾਲਿਕ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਾਰਣ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਰੌਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 1857 ਈ . ਦੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਤਾਤਕਾਲਿਕ ਕਾਰਨ ਮੇਰਠ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸਦੇ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨੀਤੀਆਂ ਸਨ ।

ਨੋਟ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਤਤਕਾਲਿਕ ਕਾਰਣ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਰਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਸਚੱਕ ਨੇ ਉਚਿਤ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, ਇਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮਾਚਿਸ ਦੀ ਉਸ ਤਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਲਣਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਢੇਰ ਤੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਹਥੌੜੇ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸਫੋਟਕ ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਤਤਕਾਲ ਕਾਰਣ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਾ ਇਸ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਤਕਾਲਿਕ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਹੀ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਤਤਕਾਲਿਕ ਕਾਰਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿਰਫ ਹੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਕਾਰਣ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਸਟੇਵਸਨ ਨੇ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਕਾਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਠੀਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਅਤਿਅੰਤ ਦੂਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।” ਉਪਯੁਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇਰਿਸ ਦੀ ਸੰਧੀ ਦੂਜੇ ਮਹਾਯੁੱਧ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਰਣ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ (Concept of Cause) : ਕਾਰਣ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਲਿੰਗਵੁਡ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਣ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅੱਠਾਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੋਨਿਅਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਈ. ਐਚ. ਕਾਰ. ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ, “ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।”

ਜੇ ਕਾਲਿੰਗਵੁਡ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ’ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਹਮਦ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਕਰ ਵਾਧਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ। ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਨੇਪੋਲਿਅਨ ਕੀ ਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਜਿਆਦਾ ਠੰਡ ਸੀ। ਡੇਵਿਡ ਥਾਮਸਨ ਨੇ ਕਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬੇਰਕਲਾਫ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਗੋਲੀ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਚ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਾਲਸ਼ ਨੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰਤਾ ਤੇ ਵੀ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਟੇਨੇ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਕ ਬੁਣਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2.1 ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ (Causation in History)

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਤ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਮਤ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਤੱਥ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ

ਨੋਟ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਰੋਚੇ ਅਤੇ ਕਾਲਿੰਗਵੁਡ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਮੈਡਲਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਰਵਭੋਮ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਣ ਜਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਏਡਵਰਡ ਮੇਯਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਵਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਮੁੱਲਪਰਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।” ਮਾਨੇਕੇ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ - “ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗਵੇਸ਼ਣਾ ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਲਸ਼, ਗਿਬਨ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵੀ ਮੁੱਲਪੂਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮਤ ਹੈ, “ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਅਗਤੀਗਤ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।”

ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਡਲਵਾਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ- “ਘਟਨਾ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਦੁਰਬਲਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਔਕਸ਼ਾਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਰਣ ਦੇ ਸਮਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲਿੰਗਵੁਡ ਨੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਲਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ ਸਾਰੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਠੰਡ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹਿਮਪਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਖਾਰ ਦੀ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਥਿਤ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਲਿਅਮ ਜੇਮਸ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ - “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਿੱਟਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਜਰੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਡਲਵਾਸ, ਵਿਜੇਰੀ, ਐਡਮ ਸਮਿਥ, ਪ੍ਰੋ. ਖਾਰ ਗੀਗਲ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਪਰੰਤੂ 20 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਜਰੂਰਸੰਭਾਵੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ‘ਸੰਭਾਵਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਜਟਿਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ‘ਜਰੂਰਸੰਭਾਵੀ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਭੱਵਿਖ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਭਾਜਨ ਰੇਖਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਈਜਿੰਗਾ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਖਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਆਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੱਵਿਖ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਡੇਵੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ - “ਅਤੀਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਵੈਭਵਪੂਰਣ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।” ਉਸ ਵਿਚ ਭੱਵਿਖ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੀਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭੱਵਿਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਭੱਵਿਖ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸਰਵ ਉਤੱਮ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਟਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਂਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਕਾਰਣ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਲੈਟਿਨ ਸ਼ਬਦ ਹੋਈ ਹੈ।
2. ਰੂਸ ਵਿਚ ਨੇਪੋਲਿਅਨ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਸੀ।
3. ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਿੱਟਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਆਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

2.2 ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Causation)

ਨੋਟ

ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤਰਕਸੰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣਾ ਇੱਥੇ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ।

ਦੈਵਿਕ ਯੋਜਨਾ (Divine Theory) : ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਜ਼ਿਪਟੀਅਨ, ਬੇਬੀਲੋਨੀਅਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰੀਕ ਦਾ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਭਾਂਵੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂ, ਇਸਲਾਮ, ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ, ਨਾਇਕ, ਪਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਮਾਨਵ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਖਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਉਸ ਕਾਰਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਪਾਉਂਦੇ ਉਥੇ ਉਸਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਘਟਨਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਆਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾਪੂਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨ ਈਸ਼ਵਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਚਰਚ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਖਿਆਹੀਨ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਹਤਵ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਤਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਪਰਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Intellectual Theory) : 17 ਵੀਂ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਦਾ ਉੱਥਾਨ ਹੋਇਆ। ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਦੈਵਿਕ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਲਗਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਲਾੱਕ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸੰਸਥਾਂ ਤਰਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਥਿਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਜੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਧਾਂਤ (National Theory) : 19 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਸਿਆ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ 19 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਨੇਕ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਹੋਏ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸੰਸਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਟਾਸਕ

ਕਾਰਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈ?

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Scientific Theory) : ਰੋਕ ਦੀ ਅਗਵਾਹੀ ਵਿਚ 19 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਿਨਾ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਰਵ ਉਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ

ਨੋਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵ ਭਾਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Emotion Theory) : ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਭਾਵ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਸ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਨਵ ਭਾਵ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀਗਲ, ਕਾਮਟੇ ਅਤੇ ਸਿਮਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਆਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਅਕਸਰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਘਟਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਪਰੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਡੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਜਾਮ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨੋਟਸ

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਅਵਸਰਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਣ।

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Marx) : ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਰਮ ਜਿਸਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਿਰਫ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਸਿਰਫ ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਕੂਲ (Historical School) : 19 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਵਿਲਿਅਮ ਡਿਲਥੇ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਣੇਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਏ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭਾਵ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੂਲਾਂਕਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸਕੂਲ (Intellectual School) : ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਮਿਤੀਵਾਰ ਲੜੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਿਰਫ ਬੌਧਿਕ ਜਨਾਂ, ਰਾਜਾਵਾਂ, ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ (National Character) : ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਹਰਡਰ ਅਤੇ ਮਾਈਕਲੇਟ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ

ਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਜਲਦੀ ਤਿਆਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਵੇਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਯੂਰੋਪੀ, ਤਰੁਟੀਪੂਰਣ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਨਵਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਯੂਰੋਪੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment) :

ਨਿਮਨ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਚ/ਝੂਠੀ ਗਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੋ

(State whether the following Statements are True/False) :

5. ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਤੱਥ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।
7. ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।
8. ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Circumstances) : ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਐਕਸ਼ਟ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਰਣ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਰਣਨ ਜਦ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਵਰੂਪ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਵਾਲਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਕਿਸੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਰਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਦ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ।”

ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Rationalist Theory) : ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਵੇਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਗੌਣ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਖੇਤਰ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਸਰਵ ਸਵੀਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਯੁਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਹੁਣ ਇਸ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਹਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਸਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੋਸਚਾਕ ਦਾ ਮਤ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀਪੂਰਣ ਕਾਰਣ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਕਾਰਣਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤੋੜਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਉਦੇਸ਼’, ‘ਅਵਸਰ’, ‘ਘਟਨਾ’, ‘ਸਾਧਨ’ ਅਤੇ ‘ਭਾਵ’ ਦਾ ਜਿੱਥੇ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਸਮਸਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

2.3 ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ (Determination Concept in History)

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਿੱਕੀਸਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ, “ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਮਾਨਵ ਨਿਯਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ, ਅੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਪ੍ਰੇਤਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਤੀ ਹਨ।” ਹੀਗਲ, ਏਡਮ ਸਮਿਥ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਮਸਹੂਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਬਨਖਲਦੁਨ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੁੰਤਤਰ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੁੰਤਤਰ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਬੁੜ੍ਹਾਪਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਰਾਜ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਚਰਮੋਤਕਰਸ਼ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਨਿਯਤੀ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਰਾਜ ਦੀ ਉੱਠਾਨ ਅਤੇ ਪਤਨ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉੱਤਮ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਜ ਪਤਨ ਦੀ ਨਿਯਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਨੋਟ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉਲੇਖ ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਯੁੱਗ ਚੱਕਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ 'ਕਾਰਜ ਕਰੋ ਅਤੇ ਫਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ' ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ **ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ** ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- "ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਕਮੀ ਦੇ ਅਤੇ ਅਟਲ ਨਿਯਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।" ਇਤਿਹਾਸ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚਾਯਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਚ ਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਿਯਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਚਾਲਿਤ ਅਤੇ ਕਾਬੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੁੱਗ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਸਿਰਫ ਉਹ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਚਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਬਨਖਲਦੂਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਚੱਕਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਸੰਭਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਇਤਿਹਾਸ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ, ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ, ਸੰਘਰਸ਼, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉਥੱਲ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਪੱਛਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਸਰੂਪ ਯੁੱਗ ਚੱਕਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਕਾਲ, ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਯੁੱਗ, ਬੌਧਿਕ ਯੁੱਗ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਯੁੱਗ, ਲੋਕਤਾਤ੍ਵਿਕ ਕਾਲ, ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੁੱਗ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਅਵਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਹਨ। **ਵਿਜੇਰੀ** ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ "ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।"

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਚਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੋਵਿੰਦ ਚੰਦਰ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਮਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਪੂਰਵ ਅੰਕਿਤ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ।"

ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਵਿਜੇਰੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਨਿਯਤੀ ਦੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।" ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ... ਈਸ਼ਵਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਸੁਏ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਪਰਿਵਰਤਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1. ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਅਪਰਿਵਰਤਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਪਾੱਵਿਕ ਨੂੰ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਅਤੇ ਦੁਰੁਹ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕਠਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਅਨਾਤੋਲੇ ਫ੍ਰਾਂਸ** ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।
2. ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਥਕ **ਕਾਂਲਿੰਗਵੁਡ** ਨੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।" ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ **ਡਾ. ਜੇ. ਚੌਥੇ** ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਪ੍ਰਚੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪੁਰਖਾਰਥ, ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਾਧ- ਸੰਤਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸਮਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ

ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।” ਆਦਿਕਾਲੀਨ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜੋ ਅਸੀਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਹੀ ਅੰਤਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰੋਨਿਅਰ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹੈ।”

ਨੋਟ

ਈ. ਐਚ. ਕਾਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ “ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜ ਨਿਯਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਡਲਬਾਨ ਵੀ ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਿਯਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਰਵ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜ ਵਿਆਪਾਰ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਪਰਿਣਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

2.4 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)

- ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਖਦੇ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸੇਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ।
- ਕਾਰਣ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।
- ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਠੰਡ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹਿਮਪਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸੂਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- 17 ਵੀਂ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਵਾਦ ਦਾ ਉਭੱਠਾ ਹੋਇਆ। ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਦੈਵਿਕ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ।
- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕ ਹਰਡਰ ਅਤੇ ਮਾਈਕਲੇਟ ਹਨ।
- ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਪੱਛਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਸਰੂਪ ਯੁੱਗ ਚੱਕਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਕਾਲ, ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਯੁੱਗ, ਬੌਧਿਕ ਯੁੱਗ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਯੁੱਗ, ਲੋਕਤਾਤ੍ਵਿਕ ਕਾਲ, ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੁੱਗ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਅਵਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਹਨ।
- ਮਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਪੂਰਵ ਅੰਕਿਤ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ।
- ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਬੁਣਕਰ - ਕਪੜਾ ਬੁਣਨ ਵਾਲਾ।
2. ਕ੍ਰਮਬੱਧਤਾ- ਲੜੀਵਾਰ।
3. ਆਧਿਪਤਯ-ਅਧਿਕਾਰ, ਸ਼ਾਸਨ।

2.6 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਾਰਣ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖੋ।
3. ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਨਿਯਤੀਵਾਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

ਨੋਟ ਉਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answers :Self Assessment)

1. ਕੌਸਾ	2. ਸਰਦੀ	3. ਪਰਿਣਾਮ	4. ਭੱਵਿਖ
5. ਸਹੀ	6. ਗਲਤ	7. ਸਹੀ	8. ਗਲਤ

2.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਅਨੀਤਾ ਵਰਮਾ-ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮਿ.।
2. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਵਿਤਾ ਸੈਣੀ- ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾ. ਲਿਮਿ.।
3. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਡਾ. ਮਾਨਿਕ ਲਾਲ ਗੁਪਤ- ਏਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼।
4. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ- ਦਿਲੀਪ ਐਸ ਮੇਨਨ- ਓਰਿਐਂਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।

ਇਕਾਈ-3 ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ (Objectivity and Interpretation)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

- 3.1 ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of Historical Objectivity)
- 3.2 ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ/ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਲੋੜ (Need of Historical Objectivity)
- 3.3 ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠਤਾ (Subjectivity)
- 3.4 ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Subject-Matter of History)
- 3.5 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)
- 3.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 3.7 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 3.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਇਕ ਹੋਣਗੇ:

- ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਚ;
- ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ;
- ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

ਡੋਨਾਲਡ ਵੀ ਗੋਰੋਸੰਕੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ- “ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਨਿਯਮ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਡਾ. ਚੌਥੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- “ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।” ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਫੈਸਲੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਭੌਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਉਜ਼ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਵਭੌਮ ਬਣਾਇਆ ਜਾ

ਨੋਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿੱਟਾ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕਮਤ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆਂ ਸਮਸਿੱਆਵਾਂ ਅੱਗੇ ਆਈਆਂ ਹਨ।

3.1 ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਸਮਸਿੱਆਵਾਂ (Problems of Historical Objectivity)

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਸਮਸਿੱਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਸਿੱਆਵਾਂ ਦੇ ਹਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਪਕਸ਼ਤਾ ਦੀ ਕਮੀ (Lack of Impartiality) : ਡਾਰਡੇਲ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬਾਹਰੀ ਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੀਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਵਧਾਰਣਾ, ਸੰਸਕਾਰ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਪਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਪੱਖਪਾਤ ਪੂਰਣ ਵਰਣਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Influence of Social Environment) : ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਤੇ ਵੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਬ-ਯਹੂਦੀ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਰੂਸੀ-ਅਮਰੀਕੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ (Changibility in History) : ਨਿਰ ਸੰਦੇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੀਤ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਡਲਬਰਾਮ ਦੀ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਰਦਾਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਅਭਿਸ਼ਾਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਕ ਬੁਰਾ ਸਪਨਾ ਹੈ।

ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in Beliefs) : ਭੂਤਕਾਲੀਨ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਵੀ ਭੱਵਿਖ ਵਿਚ ਅਰਥਹੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਜਦ ਕਿ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੰਕਗਣਿਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦੈਵ $2+2=4$ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਚੁਣੌਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਯੁੱਗ-ਯੁੱਗੀਨ ਲੋੜ (Need of Ages) : ਜੇ. ਏ. ਰਾਬਿੰਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੰਕਲਿਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਬੂਤਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਡਵਰਡ ਮੇਅਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, 'ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।' ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਰੋਚੇ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਸਾਮਇਕ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਹੀ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੀ. ਗਾਰਡਿਨਰ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਇਕ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਅਤੇ ਅਣਉਪਯੋਗਿਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਯੁੱਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।" ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਹਿਤ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਦੈਵ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Influence of Personal Feelings) : ਵਿਯਰਭ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਚੋਣ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਅਣਗੋਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਤੋਂ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮ੍ਰਿਤਪ੍ਰਾਯ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (Feelings of Bias) : ਓਕਸ਼ਾਟ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਪੱਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ 1857 ਦੇ ਸੁੰਤਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਕ ਸੁੰਤਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਸੀ।

ਜੀ. ਐਮ. ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਅਨ ਨੇ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੈਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਰਣਨ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਬਰ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਇਕ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

ਚੋਣ ਸਰੂਪ (Selective Nature) : ਵਾਲਸ਼ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਚੋਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਅਤੀਤ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਫ ਉਸਦੇ ਇਕ ਪੱਖ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। **ਡਾ. ਈਸ਼ਵਰੀ ਪਰਸਾਦ** ਅਤੇ **ਆਗਾ ਮੇਹਾਂਦੀ** ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਮਤ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹਤਿਆ ਦੇ ਲਈ ਜੂਨਾ ਖਾਂ (ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ) ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੇ ਨੇ ਜੂਨਾ ਖਾਂ ਦੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਆਪਦਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅੱਤਿਕਾ ਹੈ।

ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ (Supremacy of Emotions) : ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਤਰਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਂਕੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਅੰਤਰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।' ਜਿਸਦਾ ਭਾਵਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੁਚ ਨੇ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾੜ-ਮਾਂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂਪਰਕ ਬਣਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਿਲਰ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਇਕ ਜਟਿਲ ਸਮਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਹੇਨਰੀ ਪਿਰੇਨ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਪਕਸ਼ ਹੋਵੇ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਸਤੂਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਹਾੜ ਮਾਂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ (Problems of Religion and Caste) : ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਸਿੱਧਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮਨਮਾਣੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ **ਸਰ ਯਦੁਨਾਥ ਸਰਕਾਰ** ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧਰਮਾੰਧਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ ਕਟੂ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ **ਫਾਰੂਖੀ** ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਮਤਭੇਦ ਸਾਨੂੰ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ, ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਡ, ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਅਰਬ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਸਮਸਿੱਧਾਵਾਂ (Other Problems) : ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। **ਜੀ. ਗਾਰਡਿਨਰ** ਨੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੂਪ ਕਦੇ ਵਸਤੂਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ ਉਸਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਬਣਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।" **ਮੈਡਲਬਰਾਮ** ਨੇ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਿਆਂ ਮੁੱਲ ਪਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਨੂੰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲ ਸਦੇਵ

ਨੋਟ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਤੀਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਸਭਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਰਹਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੋਂ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਆਸ਼ਾਪੂਰਣ ਹੈ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।
2. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
4. ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

3.2 ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ/ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਲੋੜ (Need of Historical Objectivity)

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੂਲਭੂਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-

1. ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?
2. ਕੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਪਰਕਤਾ ਅਤੇ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਦੀ ਗਵੇਸ਼ਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ?
3. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਸਿੱਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ?
4. ਕੀ ਇਹ ਤੱਥ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ?

ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਉਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ-

1. **ਬਟਰਫੀਲਡ** ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਧਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ੋਧ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈਏ। ਸਧਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੋਧ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦ ਕਿ ਸ਼ੋਧ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਤੱਥ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਬਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਬਟਰਫੀਲਡ** ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਖਸਿਅਤ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਤੱਥ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। **ਡੇਵੀ** ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਬੌਧਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਹੈ।' **ਵਾਲਸ਼** ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਸ ਅਭਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਹੈ।
3. ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜੋ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਵਾਲਸ਼** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ-"ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।" **ਪੀ. ਗਾਰਡਿਨਰ** ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ-"ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਨੋਟ

4. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਮਹਾਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵਰਣਨ ਕਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਵੈਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਡਿਲਥੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਾਨਵ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ **ਰੋਨਿਅਰ** ਨੇ ਵੀ ਸਖਸ਼ਿਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ।
5. ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਪੱਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਤੱਥ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਚੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤੱਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਜੱਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ। **ਪੀ. ਘਾਰਡਿਨਰ** ਨੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਉਲਝਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਰਣਿਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਤੀਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਮਾਨਵ ਧਰਮ ਅਨੁਪ੍ਰਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
7. ਵਾਲਸ਼ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਸਮਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਹੀ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਯਥਾਰਥਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਲਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਜਰੂਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਅਣਗੋਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
8. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰ ਲਵੇ। ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਯਥਾਰਥਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਕਰੋ?

ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ (Criticism of Objectivity) : ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਸਮਸਿੱਧੀ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਵਰਣ ਸਰਵ ਸਹਿਮਤ ਅਤੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਖਸਿਅਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਵਾਲਸ਼** ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਮਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ।" ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਕੋ ਮੱਤ ਤੇ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਰਣਨ। ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਆਪਸੀ ਮੱਤ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਪ੍ਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤੋਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

ਨੋਟ ਆਚਾਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਕਮੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਖੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਉਪਨਿਆਸ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਚਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਣਗੋਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗਿਬਨ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਓਮਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ **ਡਾ. ਚੌਥੇ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਨਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਖਸਿਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਗੁੰਝ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੁਝ ਠੋਸ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3.3 ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠਤਾ (Subjectivity)

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ? ਉਸਨੂੰ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। **ਡੇਵਿਡ ਥਾਮਪਸਨ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਿਤਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦਾ ਅੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।”

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਸਿੱਧਾ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਪਰਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਣ ਕਾਰਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਰਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਦੇ ਗੁਣਗੁਣ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਆਸ਼ਰਿਤ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸਮਝ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਪਰਿਣਾਮ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹੀ ਸਮਸਿੱਧਾ ਅੱਜ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। **ਬੀ. ਜ਼ੇਬ ਅਲੀ** ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੋ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਪਰਕ ਅਤੇ ਲਚਕੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅੰਤਰਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਉਸਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਪਰਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣਾ ਵਿਵੇਕਹੀਨ, ਅਸੰਗਤ ਅਤੇ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਣ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ।

ਜੀ. ਐਮ. ਟ੍ਰੇਵੇਲਿਅਨ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੈਰ ਅਤੇ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।” ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲਾਂਕਣ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਟੇ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਖਸਿਅਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਕਾਰਲ ਬੇਕਰ** ਨੇ ਵੀ ਸਮਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਰ ਯਦੁਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਫਾਰੂਖੀ ਦਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ

ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ 1857 ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਆਪ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਮੈਡਲਬਰਾਮ** ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਪਰਕਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਲੱਛਣ ਹੈ।”

ਨੋਟਸ

ਇਤਿਹਾਸ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਉਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਰਾਹ ਹੈ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬੇਜਾਨ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜੀਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂਪਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਪਰਕਤਾ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੈ।

3.4 ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ (Subject-Matter of History)

ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ਉਹੀ ਕਾਰਜ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ, ਸੰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਅੱਦੁਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ **ਹੇਰੋਡੋਟਸ** ਅਤੇ **ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ** ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ। **ਕਲਿੰਗਵੁਡ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਅਤੀਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਮਾਨਵ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਣਾਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਤਾ ਹੈ ਮੁਫਲੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ੇਵਸਤੂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੀਤ ਦਾ ਅੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Attitude of Historians towards Subjectivity): ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਵਧਾਰਣਾ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਯੁਗ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਹੇਰੋਡੋਟਸ** ਅਤੇ **ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ** ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਚੋਣ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। **ਟਾਯੰਬੀ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਰਾਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।” ਰੇਨਿਅਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ **ਹੇਨਰੀ ਪਿਰੇਨ** ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ “ਇਤਿਹਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।”

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ **ਮੈਕਾਲੇ**, **ਸਰ ਵਾਲਟਰ ਸਕਾਟ** ਅਤੇ **ਕਾਰਲਾਇਲ ਬਹੁਤ** ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਨੋਟ ਪਰੰਤੂ 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨੀਵੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਬਨ, ਕਾਰਲਾਇਲ, ਮੈਕਾਲੇ ਅਤੇ ਵਾਲਟਰ ਸਕਾਟ ਮੁੱਖ ਹਨ, ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ/ਝੂਠੀ ਗਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੋ

(State whether the following statements are True or False):

5. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਸਰ ਯਦੁਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।
7. ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
8. ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚਣ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ (Philosophical Concept of Subjectivity in History) : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਿੰਗਵੁਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਭੂਤਕਾਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਾਨਵ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਿਰਫ ਉਹੀ ਵਿਚਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੁਨਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇ। ਕਲਿੰਗਵੁਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਕਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਨੈਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ ਖਤਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਰਜੀਵ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਜੀਵ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਭਿਰੁਚੀ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਜੀਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ , ਖਾਂਦੇ, ਪੀਂਦੇ, ਸੌਂਦੇ ਅਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਾਨਵ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਤੁਰਦਸ਼ ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਫ੍ਰਾਂਸ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹੀਗਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉਸਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਲਾ, ਧਰਮ, ਵਿਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ , ਰਾਸ਼ਟਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਾਲਿੰਗਵੁਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੇਨਾ ਨਾਇਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੜੀਬੱਧ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਚਨਾਤਮਕ, ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਬੌਧਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3.5 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)

- ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਫੈਸਲੇ ਸਰਵਕਾਲਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵਭੌਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਹਰੇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਰਦਾਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਅਭਿਸ਼ਾਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

- ਸਰ ਯਦੁਨਾਥ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧਰਮਾਂਧਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ ਕਟੂ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਜੇ ਪਾਸੇ ਫਾਰੂਖੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।
- “ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਮਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ।
- ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ 1857 ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।
- ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਚਨਾਤਮਕ, ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਬੌਧਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

3.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਸਨਮੁਖ - ਸਾਹਮਣੇ, ਗੋਚਰ, ਉਪਸਥਿਤ।
2. ਸ਼ੋਧ - ਖੋਜ, ਸੁੱਧੀ, ਸੰਸਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ।

3.7 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਦੱਸੋ?
2. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?
3. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਸ਼ੇਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖੋ?
4. ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ?

ਉੱਤਰ: ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answers: Self Assessment)

1. ਵਿਗਿਆਨ	2. ਵਿਵਾਦ	3. ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ	4. ਤੱਥਾਂ
5. ਸੱਚ	6. ਝੂਠ	7. ਸੱਚ	8. ਝੂਠ।

3.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਭੁਕਸ

1. ਪਲਾਸੀ ਤੋਂ ਵਿਭਾਜਨ ਤਕ: ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਸ਼ੇਖਰ ਬੰਧੋਪਾਧਿਆਇ- ਓਰੀਐਂਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।
2. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਵਿਤਾ ਸੈਨੀ-ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਿਡ।
3. ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਡਾ. ਮਾਨਿਕ ਲਾਲ ਗੁਪਤ- ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼।
4. ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ- ਅਨੀਤਾ ਵਰਮਾ- ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਿਡ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-4: ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ (History, Ideology and Society)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

- 4.1 ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ (Ideologies in History)
- 4.2 ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Ideology)
- 4.3 ਕੁਝ ਉਤੱਰਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕ (Some Later Authors)
- 4.4 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)
- 4.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 4.6 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 4.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਇਕ ਹੋਣਗੇ:

- ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਜਾਣਨ ਵਿਚ;
- ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ;
- ਉਤੱਰਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਤਾਂ ਵਾਪਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਇਸ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਸਮਝ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਭਿਰੁਚੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੰਨੇ ਗਏ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਮਾਨਵੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲਾਂਕਣਾਂ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਦੰਡਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ, ਸੁੰਦਰਤਾਪਰਕ ਮੂਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਕ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਤੋਂ ਜੁੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸਲ ਤੋਂ ਉਭਰਣਾ ਬਾਕੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਸਹੀ ਵਿਚਾਰਿਕ ਦਬਾਅ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾਣਾ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਵਰਗੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ

ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

4.1 ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ (Ideologies in History)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਤੀਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਤਾਂ ਵਾਪਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਅਸਲ ਸਿਰਫ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਕਾਲ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ 'ਅਸਲ ਵਿਚਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਣਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਗਿਆਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਨਜਾਣ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਚੌਥੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਐਥੋਪਸ ਦੇ ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਬੁਸਿਦੀਦੇਸ ਨੇ ਪੈਲੋਪੋਨੇਬਿਅਨ ਯੁੱਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਐਥੋਪਸ ਅਤੇ ਸਪਾਰਟਾ ਦੇ ਵਿਚ ਲੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਥੋਪਸ ਇਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਲਾਮਾਂ ਤੋਂ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਪੂ. ਯੇ ਬਾਅਦ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ, ਸਮੁੰਦਰਵਰਤੀ ਅਤੇ ਨੋਸੇਨਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬਧ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਆਪਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਐਥੋਪਸ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਉਦੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਐਥੋਪਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸਪਾਰਟਾ ਵਿਚ ਅਲਪਤੰਤਰੀ ਸਾਸਨ ਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਬਹੁਤ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੀ।

ਐਥੋਪਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੁਸਿਦੀਦੇਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਐਥੋਪਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਬੁਸਿਦੀਦੇਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਸਪਾਰਟਾ ਦੇ ਅਲਪਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪੈਲੋਪੋਨੇਬਿਅਨ ਯੁੱਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਇਸ ਸਹਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਅ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਭਿਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੁਸਿਦੀਦੇਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਕ ਭਾਵ ਦੇ ਤੱਤ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਰਚ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀ ਵਰਗ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਚ ਮੱਧ ਹੋਂਦ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ।

ਰੋਮਨ ਪੁਰਾਕਾਲ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੁਵਿਧਾ ਜਨਕ ਨਾਂ 'ਮੱਧਯੁਗ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਚਰਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਸਾਮੰਤੀ ਭੂ ਸਵਾਮੀਆ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਧਰ, ਗਿਰਿਜਾਘਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ। ਸਮਾਜਿਕ ਹੈਸਿਅਤ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਪਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜਨ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਭਿਜਾਤ ਵਰਗ ਅਤੇ ਭੂ ਸਵਾਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਚ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਕਿਸਾਨ ਵਿਆਪਾਰੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਮਜਦੂਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਰੂਰੀ ਭਾਗ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਸਰਫਡਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਸਾਮੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਮਜਦੂਰ ਉਸ ਭੂਮੀ ਤੇ ਬਿਨਾ ਤਨਖਾਹ ਲਏ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਭੂਮੀ ਕਰ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਿਹਨਤ, ਉਪਹਾਰ ਜਾਂ ਪੈਸਾ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

ਨੋਟ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਉਥੱਲ ਅਤੇ ਵੱਧ-ਵੱਧ ਤੋਂ ਸੁੰਤਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਇਕ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬਚਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਉਭਰ ਕੇ ਆਈ। ਇਸ ਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਦੀ ਗਾਥਾਵਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਦਰਸ਼ਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਮੱਧਯੁੱਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪਾਈ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀਨ ਦਸ਼ਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉੱਝ ਵੀ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ ਜਿਆਦਾ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਖੀ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ।

ਕਾਰਲ ਮੈਨਹਾਈਮ ਨੇ ਇਸ ਪਰਲੋਕਿਕ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਜਦ ਤਕ ਪਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਸਵਰਗ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ , ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਦੁਨੀਆਵੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਧਾਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਦ ਤਕ ਸਵਰਗ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸਨੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਕਾਲਪਨਿਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖਣ ਲੱਗੀ।”

ਮੱਧਯੁੱਗੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਸੀ ਜੋ ਲਗਭਗ 400 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਦੂਰਗਾਮੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਸੀ। ਸੌਲਵੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੋਂ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਐਲਿਜ਼ਾਬੇਥ ਕਾਲੀਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਹੋਇਆ। ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਦੈ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਯਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਪੇਟਾਰਚ , ਦਾਂਤੇ , ਬੋਕਾਚਿਓ, ਲਿਉਨਾਰਦੋ ਦਾ ਵਿੰਚੀ, ਬਰੂਨੋ, ਕੋਪਰਨਿਕਸ ,ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸਿਸ ਬੇਕਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੀ। ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਹੀ ਗਈ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਇਕ ਨਕਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਮੁਦਿੱਆ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੱਦ ਤੋਂ ਹੱਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਮੱਧਵਰਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਪੇਲੋਪੋਨੇਬਿਅਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਸਨੇ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਲਿਖਿਆ?

ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਕੇਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੋਪ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਵਿਰਭਾਵ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਆਰੰਭਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਮਾਰਟਿਨ ਲੂਥਰ (1483-1546) ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਚਰਚ ਅਤੇ ਪਾਦਰੀ ਵਰਗ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਹੋਣ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਲੇਕਿਨ ਲੂਥਰ ਨਾ ਤਾਂ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਕਰਾਤਮਕ ਰੁਖ ਅਪਣਾ ਸਕਣ। ਲੂਥਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਯੁੱਧ (1525) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ “ਲੂਥਰ ਨੇ ਸਿਰਫ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁ ਆਧਾਰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਈ ਹੈ।” ਲੇਕਿਨ ਜਾਨ ਕੇਲਵਿਨ (1509-1564) ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੱਖ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਲੂਥਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲਵਿਨ ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ “ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਦੇ ਆਹਵਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗੁਣ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਰਾਹ ਹੈ। ਖਰਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਬਚਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲਵਿਨ ਦੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ। ਜਰਮਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਮੈਕਸ ਵੇਵਰ (1864-1930) ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਤਪਸ਼ਚਰਿਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ।” ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਹਿਲੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਗੀਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਤਮਕ ਉਠਾਪਟਕ ਤੋਂ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਵਿਆਪਾਰ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਰਮ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਚਰਚ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਧਿਆਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਲਗ ਗਈ। ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੁਰਜੂਆ ਵਰਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੀਤੀ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਸੀ।

ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਯੂਰੋਪੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕ੍ਰਮਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਬੋਧਨ (Enlightenment) ਦਾ ਯੁੱਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ 1668 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਏ ਬੌਧਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੋਧਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚ ਦਿਦਰੋ, ਵਾਲਤੇਅਰ, ਰੂਸੋ, ਮਾਨਤੇਸਕੇਉ, ਐਡਮ ਸਮਿਥ, ਗਯਥੇ, ਸ਼ਿਲਰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਪਹਿਲੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜਾਗਰੂਕ ਵਿਅਕਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚੰਗਾਈ, ਸੁੰਤਰਤਾ, ਨਿਆ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਟੁਟ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੁਝ ਉਪਯੋਗੀ ਅਵਧਾਰਣਾਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਬੋਧਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁੰਤਰਤਾ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ, ਅਨੁਬੰਧ ਦੀ ਅਨੁਲੰਘਣਤਾ, ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਵਿਨਿਮਯ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੋਧਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਂਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ।(Fill in the blanks):

1. ਬੂਸਿਦੀਦੇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।
2. ਲੂਥਰ ਦੀ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਚ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ।
3. ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ।

4.2 ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Ideology)

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਨਵ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਸ਼ਾਸਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੀ। ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜੋਰ ਨੇ ਪ੍ਰਬੋਧਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ 1789 ਵਿਚ ਹੋਈ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਈ ਅਗਲੇ 10 ਸਾਲਾਂ

ਨੋਟ ਵਿਚ ਨੇਪੋਲਿਅਨ ਬੋਨਪਾਰਟ (ਨੇਪੋਲਿਅਨ-1) ਨੇ ਸੱਤਾ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਬੋਧਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਟਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਹਿਰਦੈ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਸਾਮਜਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅਲੋਚਣਾ ਕੀਤੀ। ਮੇਪੋਲਿਅਨ ਦੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਅਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਅਤਿਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੋਧਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਧੱਕਾ ਲਗਿਆ।

ਨੇਪੋਲਿਅਨ ਨੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਤਕ ਤਾਂ ਚੁਕ ਰਹੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਬੋਧਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਨੇਪੋਲਿਅਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਬੋਧਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤਰਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕ ਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅਖੰਡ ਅੰਗ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਐਂਟਰਿਕ ਅਵਲੋਕਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਿਯਮ ਖੋਜਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਸੀ ਜੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਰਥ ਵਿਚ ਨੇਪੋਲਿਅਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਜਨਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ ਜਨਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੱਖ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦੋ ਅਭਿੰਨ ਮਤਲਬ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਪਰੰਪਰਿਕ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਜਾਂ ਸਰਵਹਾਰਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਖ ਲੈਣ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਨਕਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨੇਪੋਲਿਅਨ ਨੇ ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਅਲੋਚਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਐਂਗਲਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਿਕ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਹੀਗਲ ਦੀ ਅਲੋਚਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਰਥਪੂਰਣ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਡਵਿਗ, ਫਾਇਰਬਾਕ ਦੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਅਲੋਚਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀਗਲ ਦੀ 'ਰਾਜ'(1843) ਅਤੇ 'ਅਧਿਕਾਰ'(1843-44) ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਅਲੋਚਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'Economic and Philosophical Manuscript' (1844) ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀਗਲ ਨੂੰ ਉਲਟ ਦੇਣ ਤੇ ਲਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਹੀਗਲ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਵਿਧੇਅ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੇਅ ਦੱਸਿਆ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕੇ ਤਰਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੀਗਲ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪਰਮ ਅਧਿਨਾਇਕਵਾਦੀ ਮੰਨਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੁੰਤਤਰਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।

ਨੋਟਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਪੀੜ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧੱਕਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ।

ਇਕ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੀਗਲਵਾਦੀ ਲੁਡਵਿਕ ਫਾਇਰਬਾਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'The Essence of Christianity' (1814) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਰਛਾਈ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਸਾਰੇ ਅਸੀਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਧਰਮ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਅਤੇ ਹਿਰਦੈਹੀਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਅਫੀਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Economic and Philosophical Manuscript' (1844) ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ-

ਨੋਟ

ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਰਥਿਕ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਅਲਗਾਅ ਭੋਗਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਅਲਗਾਅ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ, ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਰਥਪੂਰਣ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਐਂਗਲਸ ਨੇ 1845 ਅਤੇ 46 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'The German Ideology' (1932) ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ 'Contribution to the Critic of Political Economy' (1859) ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ:

“ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਰਮਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਸਹਿਮਤੀ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋ ਸਕਣ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀਗਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਦੋ ਵੱਡੇ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਪਾਠ੍ਹਲਿਪੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਸਟਫਾਲਿਆ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਥਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪਾਠ੍ਹਲਿਪੀ ਨੂੰ ਚੁਹਿਆਂ ਦੇ ਕੁਤਰਨ ਦੇ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਆਤਮ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।”

ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਐਂਗਲਸ ਨੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਹੀਗਲ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ “ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਣ” ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀਗਲਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਜਰਮਨ ਆਯਡੋਲੋਜੀ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚਰਣਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਵਲੋਕਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਕ੍ਰਿਤੀ “ਫਾਇਰਬਾਕ ਤੇ ਸ਼ੋਪ ਪ੍ਰਬੰਧ” (1845) ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਫਾਇਰਬਾਕ ਤੇ ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ- “ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰੱਗ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੱਗਵਾਦ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸਮਾਧਾਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਮਾਨਵੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜਾਂ ਅਸਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਵਿਚ ਹੀ ‘ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ’ ਸ਼ਬਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਕ ਰੋਚਕ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਈਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲਿਏ ਡੁੱਬਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਇਹ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹੀਏ ਕਿ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੁਰੁਤਾਕਰਸ਼ਣ ਦੇ ਇਸ ਭ੍ਰਮ ਤੋਂ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਸਦੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪਰਿਣਾਮ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅੰਕੜੇ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਈਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁਖ ਕਿਤਾਬਾਂ ਗੁੰਡਰੀਸ (1857-58), ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ (1859) ਅਤੇ ਦਾਸ ਕੈਪਿਟਲ (ਖੰਡ 1, 1867) ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ‘ਥਿਊਰੀ ਆਫ ਸਰਪਲੱਸ ਵੇਲਯੂ’ (1861-63) ਦੇ ਤਿੰਨ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਯੂਰੋਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਾਪੇਖਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। “ਏ ਕ੍ਰਿਟਿਕ ਆਫ ਗੋਥਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ” (1875) ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਯੂਰੋਪੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਭੁੱਲ-ਚੁੱਕਾਂ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵੱਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਮਤਲਬ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਉਨੱਤ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਤਰਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ। ਉਨੱਤ ਅਵਸਥਾ ਸਮਵਾਦ ਦਾ ਪੱਥ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵਰਗਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਸੁੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ

ਨੋਟ

ਕਾਰਣ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਪਤੀ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਸਰਵਹਾਰਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕਦੇ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਭੁੱਖ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਦਸਿਆ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਤਰਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ : “ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅੜਚਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਪਲੱਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕਰਣ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਵਚ ਵਿਚ ਫਿਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੇ, ਇਹ ਕਵਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਸੰਪਤੀਹਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੀ ਖੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਆਪਣੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜਾਂ ਕਿੱਥੇ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ?

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨਕਰਾਤਮਕ ਅਰਥ ਨੂੰ ਐਂਗਲਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ‘False Consciousness’ ਮਿਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਕਰਾਤਮਕ ਅਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤਾਂ ਤੇ ਕਹਿਰ ਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ “ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਦੱਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਵਰਗ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਫ ਸੁੰਤਰਤਾ ਬਰਾਬਰੀ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਬੈਂਬਮ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜ ਚਲਦਾ ਹੈ।” ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮਿਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਮਾਨ ਅਰਥਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕ੍ਰਮਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ‘A Contribution to the Critique of Political Economy’ (1859) ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ Marx ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਟੀਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਿਕ, ਰਾਜਨਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਤੱਥ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੜਦਾ ਹੈ।” ਇੱਥੇ ਮਾਰਕਸ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਯੁੱਗਮ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਹੁ ਆਯਾਮੀ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨਾ ਤਾਂ ਮਿਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕ੍ਰਮਕ ਹਨ। ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਉਸ ਵਰਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਰਵਹਾਰਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ। ਅੰਤੋਨਿਯੋ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਉਪਯੁਕਤ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਪੱਕਤਿ ਆਪਣੇ ਉਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੇ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਤਮਕ ਆਯਾਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜਮਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨੀਂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਵੈਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਇਸ ਸੰਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਰਚਨਾ ਤੋਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਰੂਪਾਂ ਅਰਥਾਤ ਵਿਧੀ, ਧਰਮ, ਕਲਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਵਿਧਤਾ ਤੋਂ ਚਿਨ੍ਹਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤਕ ਕਾਰਜਕਾਰਣ ਦੇ ਇਕਤਰਫਾ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਦਕਿ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਝਲਕ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਧਿਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਕਿਰਿਆਗੀਨ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਥਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪੂਰਣ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਅਰਥਾਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਨਿਜੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੱਤ ਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਵਿਕਸਿਤ ਭੌਤਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰੀਕ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਚਰਮ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨੋਟ

ਨਿਮਨ ਕਥਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਚ/ਝੂਠੀ ਗਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੋ

(State whether the following statements are True/False):

4. ਕਿਸਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਭਾਗ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਸਰਫ਼ਡਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।
5. ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਦੈ ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ।
6. ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤੀ 'ਫਾਇਰਬਾਕ ਤੇ ਸ਼ੋਪ ਪ੍ਰਬੰਧ' 1843 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ।
7. ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਕਨਿਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4.3 ਕੁਝ ਉੱਤਰਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕ (Some Later Authors)

ਹੁਣ ਤਕ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪਾਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਜਰਮਨ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਕਾਰਲ ਮਾਨਹਾਈਮ** (1893-1947) ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'Ideology and Utopia' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਆਦਰਸ਼ ਉਹ ਇੱਛਿਤ ਸੁਪਨਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਹਿਤ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਹਾਈਮ ਨੇ ਯਥਾਸਥਿਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੇਦ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਕਰਤਾ **ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ** (1885-1971) ਨੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੇਖਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਲੁਕਾਚ ਦੀ ਕਿਤੀ 'History & Class Consciousness' (1923) ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਫੇਰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਗੂੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਲੁਕਾਚ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਵਹਾਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਿਯਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਗੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗੀ। ਲੁਕਾਚ ਨੇ ਜਾਗਰੂਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਵਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਰਵਹਾਰਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਲੁਈ ਅਲਬੂਜ਼ਰ (1918-1990) ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'Reading Capital' (1970) ਅਤੇ 'For Marx' (1969) ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਲੁਈ ਅਲਬੂਜ਼ਰ ਨੇ ਪੱਕੇ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਆਰਥਿਕ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਜੁੜੇ ਯੁਗਮਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਲਬੂਜ਼ਰ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਨਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਏ ਗਏ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤੋਨਿਯੋ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ (1891-1937) ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸੰਕਲਪਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਮਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਜੁੜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਜਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਜੀਵ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵੈਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਅਤੇ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ।

ਨੋਟ

4.4 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)

- ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ, ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਰੋਮਨ ਪੁਰਾਕਾਲ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸੁਵਿਧਾ ਜਨਕ ਨਾਂ 'ਮੱਧਯੁਗ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਚਰਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਸੀ।
- ਮੱਧਯੁਗੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਕ੍ਰਮਣ ਸੀ ਜੋ ਲਗਭਗ 400 ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਚ ਦੂਰਗਾਮੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।
- ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਨਚ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸੀ।
- ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਮਾਨਵੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜਾਂ ਅਸਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਵਿਚ ਹੀ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜਮਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨੀਂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਵੈਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਲੁਕਾਚ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਵਹਾਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਿਯਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਗੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗੀ।

4.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Ideology) - ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੈਲੀ।
2. ਸਾਮੰਤਵਾਦ- ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਮੰਤਾਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿੰਮੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
3. ਪੂੰਜੀਵਾਦ- ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਿਤਰਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਦੇ ਧਨੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4.6 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ-ਕਿਹੜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦੱਸੋ?
2. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਇਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਯਾਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉ?
3. ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਤਰਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ?

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answers: Self Assessment)

1. ਲੋਕਤੰਤਰ	2. ਕੋਲਵਿਨ	3. ਸੁਤੰਤਰਤਾ	4. ਸੱਚ
5. ਸੱਚ	6. ਝੂਠੀ ਗਲ	7. ਝੂਠੀ ਗਲ।	

4.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਨੋਟ

ਬੁਕਸ

1. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਵਿਤਾ ਸੈਣੀ- ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ।
2. ਪਲਾਸੀ ਤੋਂ ਵਿਭਾਜਨ ਤਕ: ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਸ਼ੇਖਰ ਬੰਧੋਪਾਧਿਆਇ- ਓਰੀਐਂਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।
3. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਮਾਨਿਕ ਲਾਲ ਗੁਪਤ-ਐਟਲਾਟਿਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼।
4. ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਅਨੀਤਾ ਵਰਮਾ- ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ।

ਨੋਟ

ਇਕਈ-5 : ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮਨ ਪਰੰਪਰਾ (Greco-Roman Traditon)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

- 5.1 ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ (Greek Historiography and Historians)
- 5.2 ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ (Roman Historiography and Historians)
- 5.3 ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ (Difference between Greek and Roman Historians)
- 5.4 ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ (Causes of Backwardness of Roman Historians in Comparison to Greek Historians)
- 5.5 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)
- 5.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 5.7 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 5.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਇਕ ਹੋਣਗੇ:

- ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ;
- ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ;
- ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਚ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਅਤੇ ਪਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਵਤ ਨਿਯਮ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੋ ਸਰੂਪ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਕਥਾਤਮਕ ਦੂਜਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ, ਕੀ, ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ 'ਮਾਨਵਵਾਦ' ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦੇ ਕਾਰਜਕਲਾਪੋਂ, ਉਸਦੀ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਉਥੋਂ-ਪਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਨਵ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਭਿਰੁਚੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਰੰਭਿਕ

ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ **ਹੇਰੋਡੋਟਸ** ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ **ਟਾਯੰਬੀ** ਤਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਵਿਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵੱਖ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

5.1 ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ (Greek Historiography and Historians)

ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੁੰਤਰ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸੀ ਸਗੋਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ **ਹੋਮਰ** ਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਮਤ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈ ਕੇ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸਦੀ ਸਜੀਵ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਾਟਵੈਲ** ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਹੋਮਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿ ਓਲਡ ਟੇਸਟਾਮੈਂਟ ਦੇ ਲੇਖਣ ਦਾ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਹੋਮਰ (Homer) ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਹੇਸਿਅਡ** ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਧਿਆਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਲ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਹੇਸਿਅਡ** ਨੇ ਯੁੱਗ ਚੱਕਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸੋਨ ਯੁੱਗ, ਰਜਤ ਯੁੱਗ, ਕਾਂਸਾ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਲੋਹ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਿਮ ਕਾਲ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪੰਨਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਤ ਰਜਤ ਯੁੱਗ ਤਕ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਣ ਲਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਂਸਾ ਯੁੱਗ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ੂਨਿਅ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਸੀ ਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਲਗਿਆ ਸੀ।

ਹੇਸਿਅਡ (Hesiod) ਨੇ ਯੁੱਗ ਚੱਕਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਅਤੇ ਮੌਸਮਾਂ ਦਾ ਆਣਾ ਜਾਣਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਚੱਕਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ **ਕਲਿਗਵੁਡ** ਹੇਸਿਅਡ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਯੁੱਗ ਚੱਕਰ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ‘ਅਨਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਧਰਮ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ.ਪੂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਹਾਨੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਪੂਰਵ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। **ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਾਟਵੈਲ** ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ **ਹਿਕਾਟਿਯਸ (Hecataeus)** ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ **ਹੇਰੋਡੋਟਸ** ਦਾ ਪੂਰਵਗਾਮੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਿਸਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਈਰਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਵਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਉਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੱਚ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਹਾਸਮਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।” ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਨੋਟ **ਹੇਰੋਡੋਟਸ (Herodotus)** : ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਅਰਥ ਵਿਚ 'ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦਾ ਜਨਮ 480 ਈ. ਪੂ. ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹਾਲਿਕਾਰਨੇਸਸ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਉਸਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ 'ਪਰਸ਼ਿਅਨ ਵਾਰਸ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੱਖਪਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰਵ ਗ੍ਰਹਿ। ਇਕ ਸੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਲੇਖਣ ਕਲਾ ਸੁੰਦਰ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
2. ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ।
4. ਕਥਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦਾ ਆਰੰਭਕਰਤਾ ਹੈ।
5. ਉਸਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਰਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੀ ਅਲੋਚਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਹੁਤ ਗੂੜੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾ ਜੁੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਹਿਸਟਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। **ਕਲਿੰਗਵੁਡ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ- "ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਵੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲਈ ਅਤੀਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰੱਖਣਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਲੇਖਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਲੋਚਣਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਘੱਟ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੱਥ ਉਪਨਿਆਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਅਫਵਾਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਬਰਨੇਸ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਰਹੇਗੀ।" **ਬੀ. ਸ਼ੇਖ** ਅਲੀ ਨੇ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜਾਲ ਬੁਣਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੈਅ ਅਤੇ

ਤਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿੱਤੀ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਲ-ਚੱਤਰ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਨੋਟ

ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ (Thucydides) : ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਦਵਾਨ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਹਾਕਾਵਿਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕਵਾਦ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਰਣਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। **ਬੀ. ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ** ਨੇ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸੱਚ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਤਰਕ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਲੜੀਵਾਰਤਾ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।”

ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦੇ ਲੇਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪੈਲੋਪੋਨਿਸਿਯਸ ਯੁੱਧ ਸੀ (431-404 ਈ. ਪੂ.) ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇਨ੍ਹੇ ਨੇੜਤਾ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਯੂਨਾਨੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੋ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਸੁਨਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਯੁੱਧ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਪਾਰੰਗਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਲੋਪੋਨਿਸਿਯਸ ਯੁੱਧ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਜੀਵ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਣਨ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਪੇਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਸੱਚੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ, ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਅਖਾਉਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ ਸਗੋਂ ਲੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਮਾਪਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਇਕ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। **ਬੀ. ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ** ਨੇ ਉਸਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਜੇ ਉਹ ਐਥੋਂਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹੀ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਪਤੰਤਰ, ਕੁਲੀਨਤੰਤਰ, ਧਰਮਤੰਤਰ, ਰਾਜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਇਕਤੰਤਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਦੁਰਬਲਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਮਤਦਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਖਿਅਤ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਕਾਲਿਗਵੁਡ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ” ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਨਕ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਹਨ।”

ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਕਈ ਦੋਸ਼ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ **ਬਰਨੇਸ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੇ ਵਾਂਗ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਅੰਕਲਨ ਕਰ ਸਕੇ।” **ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਾਟਵੈਲ** ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਰਨੇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪੈਲੋਪੋਨਿਸਿਯਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਫ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਇਕ ਯੁਗਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਉਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਬਿਉਰੀ** ਨੇ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਚ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੱਥ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸੋਖੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਦਮ ਚੁੱਕਾਏ ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀ ਸਥਿਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।
2. ਹੋਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਨਕ ਹਨ।
4. ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਰੋਮਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜੀਵਨ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਜਿਨੋਫੋਨ (Xenophon) : ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਿਨੋਫੋਨ ਨੇ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੱਧ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੇਲੋਨਿਕਾ ਵਿਚ 411 ਈ ਤੋਂ 363 ਈ, ਪੂ, ਤਕ ਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨੋਫੋਨ ਦਾ ਉਦੈ ਸ਼ਾਂਤੀਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਪਾਰਟਾ ਦੇ ਵੱਲ ਤੋਂ ਸੇਨਾ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਪੈਲੋਪੋਨੀਜ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਕਿਲਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਗ੍ਰਾਮ ਰਿਆਸਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਹਾਰ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਉਹ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨ ਰਹੇ। ਜਿਨੋਫੋਨ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਵੀ ਲੇਖਣ ਕਾਰਕ ਕੀਤਾ। ਹੇਲੋਨਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਐਨਬੋਸਿਸ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਈਪਾਮੀਨੋਦਾਂਸ ਅਤੇ ਪੈਲੋਪੀਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਨਬੋਸਿਸ ਕੁਰੂਸ਼ ਦੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਨ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੱਧ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਇਆ। ਚਿਤਰ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਜੀਵਤ ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਪਮ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਪਾਰਟਾ ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਨਿਖਪੱਖਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੋਲਿਬਿਯਸ (Polybius) : ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਦਾ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਪੋਲਿਬਿਯਸ, ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਚੱਕਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸੀ। 'ਵਿਸ਼ਵ ਸਮਰਾਜ' ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਮੈਗਾਲੋਪੋਲਿਸ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ 198 ਈ. ਪੂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਸਿਖਿਆ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਿਕੰਦਰੀਆ ਵਿਚ ਟੋਲੇਮੀ ਐਪੀਕਾਨਿਸ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦੂਤ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮਕਦੂਨੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੋਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਪੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਣ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਰਬੋਜ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਯੁਧ ਵਿੱਚ ਸੀਪੀਆਂ ਨਾਲ ਗਏ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਰਬੋਜ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਸੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਲਗਭਗ 15 ਸਾਲ ਤਕ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਲੀ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰੋਮ ਦੇ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਸਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੇਦਭਾਵ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੇਲਾਸ ਦੇ ਪਤਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਦੇ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਉਥੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਰੋਮ ਦੀ ਅਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਤੇਜਿਤ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ 'ਆਕਮੇਨਿਕਲ ਹਿਸਟਰੀ' (ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਉਥੱਲ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਭੌਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੈਨਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਰੋਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਉਥੱਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਗਿਬਨ ਨੇ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਜਦੋਂ ਗ੍ਰੀਸ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਮ ਦੇ ਉਥੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਰਣਬੱਧ ਘਟਨਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਇਕ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।" ਆਪਣੇ

ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਨੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰਹੇਗੀ, ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਕ ਵਿਅਰਥ ਦੀ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਕਹਾਣੀ ਮਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਪੋਲਿਬਿਯਸ ਦੇ ਅਲੱਚਣਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਨ ਨੇ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਨੋਟ

5.2 ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ (Roman Historiography and Historians)

ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਾ ਤਾਂ ਤੀਵਰਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮੌਲਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਗਾਮੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਅਤੇ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਯੋਗ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ (Comparison between Greco-Roman Historiography):

ਰੋਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਹ ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੋਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੌਲਿਕ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਿਤਾਵਾਦੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੋਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਰਣਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਿਊਨਿਕ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰੋਮਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਅਤੇ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ।

ਫੈਬਿਯਸ ਪਿਕਟਰ (Fabius Pictor) : ਫੈਬਿਯਸ ਪਿਕਟਰ ਆਰੰਭਿਕ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ‘ਗਾਥਾਵਾਂ’ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਐਨੀਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਧਾਰਣ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਕਟਰ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ **ਫੈਬਿਯਸ ਪਿਕਟਰ** ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।

ਐਮ. ਪੋਰਸਿਯਸ ਕੋਟੋ (M. Porcius Cato) : ਕੋਟੋ ਨੂੰ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਉਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। **ਬੀ. ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ** ਨੇ ਇਸਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਜਨਕ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪਹਿਲਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਲੇਟਿਨ ਰਹਾਨੀ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਵਿਭਿੰਨ ਪਦਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇਕ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਗਏ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਪਦ ‘ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਿਯੰਤ੍ਰਕ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਟੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।” ‘ਐਰਿਜੰਸ’ ਨਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੱਤ

ਨੋਟ

ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਗੁੰਝ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਰੋਮ ਦੀ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਕੋਟੋ ਨੇ ਨਵੀਨ ਲੇਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ।

ਕੋਟੋ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦੁਰੀ ਤੋਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੜਚਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਕਮਾਂਡਰ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰੋਮਨ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਰੋਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਧਾਰਣ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸੇਨਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰੋਮ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਹੁਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਰੋਮ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫਲ ਰਹੇ। ਬੀ. ਸ਼ੇਖ ਅਲੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਕੋਟੋ ਨੇ ਸਧਾਰਣ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਕਥਨ ਨਿਤਾਂਤ ਅਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਸੇਨਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਦਾਵੇਦਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ।”

ਰੋਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲੇਖਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰਕ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲਿਵਿ (Livy) : ਕੋਟੋ ਅਤੇ ਲਿਵਿ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਐਂਟੀਪੇਟਰ, ਵੈਰੋ, ਜੂਲਿਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਪਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਉਨੱਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ।

ਲਿਵਿ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ ਸਗੋਂ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਥਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਟੇਸੀਟਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਮ ਦਾ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਅਤੇ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਕਿਹਾ ਜਾਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲਿਵਿ ਦਾ ਜਨਮ ਪਛੁਵਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਰੋਮ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਟ ਆਗਸਟਸ ਦੇ ਸੁਰਖਿਅਣ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ 35 ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਕਾਲਿੰਗਵਾਡ** ਨੇ ਉਸਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ ਆਰੰਭਿਕ ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਕੇ ਰੋਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਦਾਵਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।”

ਲਿਵਿ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਗਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਰੰਭਿਕ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਰੱਤਵ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਉਤੱਮ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਰੋਚਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਲੋਚਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲਿਵਿ ਦਾ ਸਥਾਨ ਰੋਮਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਕ ਮਾਤਰ ਉਹ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਅਤੇ ਲੇਖਣ ਕਲਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ।

ਟਾਸਕ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਪਬਲਿਯਸ ਸੀ. ਟੇਸੀਟਸ (Publius C. Tacitus) : ਟੇਸੀਟਸ ਦਾ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਮ ਦੇ ਬਿਉਸੀਡਾਈਡਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਰੋਮ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ 'ਐਨਲਸ' ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਮਰਾਟ ਆਗਸਟਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 69 ਈ. ਤਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤ੍ਰਾਤਮਕ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਟੇਸੀਟਸ ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ 'ਹਿਸਟਰੀਜ਼' ਵਿਚ ਵੀ ਫੇਲੋਨਿਅਨ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ -ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਵਾਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਸੱਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਚਿਤਰਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਜਰਮਿਨਿਆ' ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਜਰਮਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਜਰਮਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਮਨ ਦੇ ਇਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਬੂਤ ਅਤੇ ਸਾਮਗਰੀ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਾਲਿੰਗਵਾਡ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, " ਉਸਦਾ (ਟੇਸੀਟਸ) ਇਤਿਹਾਸ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦਾ ਮਰੂਥਲ ਹੈ।" ਟੇਸੀਟਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਟੇਸੀਟਸ ਦਾ ਮੂਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਾਟਵੈਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, " ਕੁਝ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟੇਸੀਟਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਚਰਿਤਰ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਟੇਸੀਟਸ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਮੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਕਥਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਚ/ਝੂਠੀ ਗਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੋ;

(State whether the following statements are True/False):

5. ਕੋਟੋ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।
6. ਰੋਮ ਦੇ ਲੋਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਜਨਕ ਸੀ।
7. ਟੇਸੀਟਸ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ।
8. ਲਿਵਿ ਇਕ ਮਾਤਰ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।

5.3 ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ (Difference between Greek and Roman Historians)

ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਤਾ ਮਾਤਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਿਆਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਸੀ-

1. ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੁਲੀਨ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।
2. ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।
3. ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੋਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

ਨੋਟ

4. ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੋਮ ਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੀ ।
5. ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਵਾਦਿਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਹਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਰੋਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਟਿਲ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।
6. ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਸਜੀਵ ਬਣਾਏ ਰਖਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੋਮਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤਪੂਰਣ ਸੀ ।
7. ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਥਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੋਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸੀ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ।
8. ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਮਝਦੇ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਰੋਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਆਤਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ।
9. ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਜਨਕ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੋਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਰਾਜਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ।
10. ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਰੋਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁੰਗੜੇ ਰਹੇ ।

5.4 ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ (Causes of Backwardness of Roman Historians in Comparison to Greek Historians)

ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪਿਛੜੇ ਹੋਏ ਰਹੇ ਜਿਸਦੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਕਾਰਣ ਉਤਰਦਾਈ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਹਾਸਿਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ।

1. ਰੋਮਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅੰਕਲਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ਿਕਾਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਾਤਰ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਕੁਸ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।
2. ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਦੇ ਆਕਰਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।
3. ਰੋਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਰਾਜਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕਦੇ ਕੋਸ਼ਿਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਿਲੇਖ ਸੱਚ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ।
4. ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਰਬਾਰੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸੌਕਤ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਆਪਾਰ ਦਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।
5. ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਈ, ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ । ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ।

ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੂਰ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੱਚ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੋਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਨੋਟ

5.5 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)

- ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਹੋਮਰ (ਹੋਮਰ) ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੇਸਿਓਡ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਧਿਆਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਲ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਜਨਮ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਅਰਥ ਵਿਚ 'ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੀ।
- ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਲੇਖਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।
- ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਦਵਾਨ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
- ਪੌਲਿਬਿਯਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੈਨਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਰੋਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਲਿਵਿ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ ਸਗੋਂ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਥਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਟੇਸੀਟਸ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਮ ਦਾ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਅਤੇ ਥਿਊਸੀਡਾਈਡਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ।
- ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

5.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਆਗਮਨ -ਆਣਾ-ਜਾਨਾ, ਜਨਮ-ਮਰਣ ਦਾ ਚੱਕਰ।
2. ਅਨੁਸੰਧਾਨ-ਖੋਜ, ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ।
3. ਅਰਾਜਕਤਾ- ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਮੀ, ਬਦਅਮਲੀ।
4. ਉਦੈ-ਨਿਕਲਣਾ, ਉਥੱਲ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ।

5.7 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਸਾ ਹੇਰੋਡੋਟਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਕੋਟੋ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।

- ਨੋਟ
3. ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੜਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੱਸੋ ।
 4. ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answers: Self Assessment)

1. ਬਹਾਦੁਰੀ	2. ਹੇਸਿਯਡ	3. ਬਿਉਸੀਡਾਈਡਸ	4. ਵਿਲਾਸੀ
5. ਸੱਚ	6. ਝੂਠੀ ਗਲ	7. ਸੱਚ	8. ਸੱਚ ।

5.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪਲਾਸੀ ਤੋਂ ਵਿਭਾਜਨ ਤਕ: ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਸ਼ੇਖਰ ਬੰਧੋਪਾਧਿਆਇ- ਓਰੀਐਂਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।
2. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਵਿਤਾ ਸੈਣੀ- ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾ. ਲਿ।
3. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਡਾ. ਮਾਨਿਕ ਲਾਲ ਗੁਪਤ-ਐਟਲਾਟਿਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼।
4. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ- ਦਿਲੀਪ ਐਮ ਮੈਨਨ- ਓਰੀਐਂਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।

ਇਕਾਈ-6 : ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਚੀਨੀ ਪਰੰਪਰਾ (Chinese Tradition of Historiography)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

- 6.1 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Chinese Historiography in Ancient Time)
- 6.2 17ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Characteristics of Chinese Historiography during 17th Century)
- 6.3 ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ (Present Position of Historiography)
- 6.4 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)
- 6.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 6.6 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 6.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਇਕ ਹੋਣਗੇ:

- ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਚੀਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ;
- ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ;
- ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

ਚੀਨ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਵ ਉਚੱਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅੜਚਨ ਬਣੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ । ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਅਨੋਖੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਮੰਨ ਲਏ ਗਏ । ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਨਾਲੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਅਮੁਰਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਪੂਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਨੋਟ

ਸਰਵ ਉਚੱਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਪੱਖਪਾਤ ਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੇ ਵੀ ਅਲੋਚਣਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੀਨੀ ਦਰਬਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਅਵਿਛਿੰਨ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਤੋਂ ਵੀ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਲਾ, ਖਗੋਲਸ਼ਾਸਤਰ, ਆਤਮ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਫੀਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਦਵਾਨ ਚੀਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

6.1 ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Chinese Historiography in Ancient Time)

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਰਵ-ਉਚੱਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖੀਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਚੂ-ਹੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Evolutionary Theory of Chu-Hi)- ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਚੂ-ਹੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਨਸਰ** ਤੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਚੂ-ਹੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਗਤੀਮਾਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਤਾਈ ਬੀ' ਨੂੰ 'ਲੀ' ਦੀ ਗਤੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਲੀ' ਤੋਂ 'ਬੀ' ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਚਿਨ-ਯਾਈ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਡਾ. ਪਾਂਡੇ** ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, "ਕਨਫਯੂਸ਼ਿਅਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਕ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕਮੀ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" 'ਲੀ' ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਚੂ-ਹੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਗਤੀਮਾਨ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਚੱਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਘੁੰਮਦੇ ਸੀ। ਗਤੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰੀ ਭਾਗ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਘਨੀਭੂਤ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹਲਕੇ ਭਾਗ ਦੇ ਪਰਿਧੀ ਦੇ ਵੱਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਅਤੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚੱਕਰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੂ-ਹੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਲੀ' ਦਾ ਸਰੂਪ ਨੈਤਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ 'ਲੀ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੁ-ਮਾ-ਚਿਨ (First Chinese Historian-Ssu-Ma-Chien)- ਸੁ-ਮਾ-ਚਿਨ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਜਨਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਭਵਿੱਖ ਵਕਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ 'ਫੂ-ਤੀ' ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੋਤਸ਼ੀ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ 'ਦ-ਸ਼ੀ-ਚੀ' ਅਤੇ 'ਰਿਕਾਰਡਸ ਆਫ ਹਿਸਟੋਰਿਐਂਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਕਾਲ ਲੜੀਵਾਰਤਾ ਸੂਚੀ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਆਰਥਿਕ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਰ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਚੀਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਾਹਿਯਾਨ, ਹੇਨਸਾਂਗ ਅਤੇ ਇਤਸਿੰਗ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਰਜ ਹਨ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆਗਮਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨੋਟ

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਰਵ ਉਚੱਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਕੀਤਾ ।
2. ਸੁ. ਮਾ. ਚਿਨ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ।
3. ਚੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਉਥੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੋਇਆ ।
4. ਅਫੀਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ।

ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ (Historiography before VIIIth Century) : ਉਸਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚੀਨੀ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੜੀਵਾਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਕਾਰਣ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਖਾਂਊਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਧਾ ਵੀ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਆਈ ਜਿਸਨੂੰ ਤਸੋ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲੇਖਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ।

ਸੁ- ਮਾ- ਚਿਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸ਼ਾਸਨ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥੋਂ ਅਤੇ ਪਤਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁ- ਮਾ- ਚਿਨ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਆਪਾਰ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰੀਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਥੋਂ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਥਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ” ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਪ ਦੇ ਨਿਰਾਕਰਣ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿੱਤ ਹੈ।

221 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਰਾਜ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਹੁਣ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਘਟ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਾਮਗਰੀ ਹੀ ਹੁਣ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। **ਕਨਫਿਊਸ਼ਿਯਸ** ਨੇ ‘ਬੁਕ ਆਫ ਚੈਜੇਂਜ’ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ‘ਦ ਬੁਕ ਆਫ ਹਿਸਟਰੀ’, ‘ਸਪਰਿੰਗ ਐਂਡ ਔਟਮ’, ‘ਦ ਮਿਡਲ ਪਾਥ’ ਅਤੇ ‘ਮੰਗ-ਜੂ-ਸ਼ੂ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਸ਼ੀ-ਚੀ, ਦਿ ਹਾਨ-ਸ਼ੂ, ਦਿ ਹਾਨ-ਚੀ ਅਤੇ ਤੁੰਗ-ਕੋਈ-ਹਾਨ-ਚੀ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹਾਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ‘ਮਾਊ ਚਿਯਾਂਗ ਔਡ’ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਓ-ਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਤਾਂਗ ਨੇ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਉੱਤਰਕਾਲੀਨ ਹਾਨ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਚੀਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਰਾਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁਣ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਲਬਧੀ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਸੁੰਤਰਤਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ (Historiography During VIIth Century) : ਚੀਨ ਵਿਚ ਤਾਂਗ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੰਸ਼ ਲਗਭਗ 300 ਸਾਲ ਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਣ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ‘ਗੋਰਵਪੂਰਣ ਯੁੱਗ’ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਨਿਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ

ਨੋਟ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਚੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਨੇ ਉਚ ਪੱਧਰੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਤਾਂਗ ਸ਼ਾਸਕ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖ 'ਇਤਿਹਾਸ ਦਫਤਰ' ਦੀ ਵੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਲਈ ਪੈਸਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮੀਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਉਨੱਤ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਕਣ।

ਸੁੰਗ ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ (Historiography of Sung-Age): ਤਾਂਗ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨ ਵਿਚ ਸੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚੀਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਤਾਂਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਨੱਤ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਯੂ-ਚੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤੀ 'ਦਿ ਵੇਸਟਰਨ ਪਿਲਗ੍ਰਿਮੇਜ' ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਮਿੰਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ (Historiography under Ming-Dynasty): ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਿੰਗ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਮਿੰਗ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਚੂ-ਯੁਵਾਨ-ਚਾਂਗ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਲਗਭਗ 275 ਸਾਲ ਤਕ ਚੀਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਬਾਗਡੋਰ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੋਖਿਮਭਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸ਼ਾਸਕ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸਮੇਂ ਤਕ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਸੰਲਗਨ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਮਗਰੀ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਉ-ਨੋ-ਤਯਾ, ਹਸੀ-ਯੂ-ਚੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

6.2 17 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Characteristics of Chinese Historiography during 17th Century)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਫਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਸਹੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਮਗਰੀ ਅਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਉਤਰੋਤਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸੰਧਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਪੂਰਣ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਵੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੇਖਣ ਸਿਰਫ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਲੜੀਵਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਗਹਨਤਾ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਹ ਟਿਕਾਊ ਵੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਕੁਝ ਆਤਮਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਫਤਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਫ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਰੋਤ ਸਾਮਗਰੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਤਰ ਅੰਤਰ ਲੇਖਣ ਦੀ ਸੁੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੀ । ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੋ-ਚੂ, ਯਾ-ਤਵਾਨ-ਲਿਨ, ਲਿਯੋ ਐਹਿਨ ਐਹਿ ਅਤੇ ਸੁਸੁਮ ਕਵਾਂਗ, ਤੀ-ਯੂ ਲਿਨ , ਚਿਨ ਚੀ ਆਦਿ ਉਲੇਖਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਿਛਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਲੋਚਣਾ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਨਵੀਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਣ ਦੀ ਵੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ । ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅਲੋਚਣਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫੇਰ ਵੀ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਹੁਣ ਜਿਆਦਾ ਲੋੜ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਹੁਣੇ ਤਕ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਏ ਹਨ ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਮਹੱਤ ਵਧਿਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਵਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਾਰਜ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਤਿੱਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੰਘਟਨਾਤਮਕ ਕਥਾਨਕ ਜੀਨਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ।

17 ਵੀਂ ਤੋਂ 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ (Chinese Historiography from 17th Century to 20th Century) : 17ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਚੂ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 300 ਸਾਲ (1583 ਤੋਂ 1912 ਈ.)ਤਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ । ਮੰਚੂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਫੀਮ-ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਤਾਈਪਿੰਗ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ । ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵ-ਉਚੱਤਾ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਪੂਰੀ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪੱਛਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਸੀ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਚੀਨ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਰ ਕੇ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਆਪਾਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹਣੇ ਪਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਵਿਆਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਪਾਗਮ ਤੇ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਚੀਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਚੀਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਨਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਰਖਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੋਧ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਨਾਲ ਜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ੋਧ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ । ਚੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਉਥੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਹੋਇਆ । ਅਫੀਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸੀ ।

17 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਕੂ-ਯਨ-ਤੂ ਦੀ ਅਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਸਦੇ ਲਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿਰਫ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ , ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਭਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਹੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ । ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗੌਰਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ ।

ਅਨੁਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਕਾਉ ਪ੍ਰਥਮ ਨੇ ਵੈਅਕਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਹਰਾ 'ਚਾਂਗ-ਹੁੰਗ-ਚਵਾਂਗ' ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਨਵੀਨ ਅਵਧਾਰਣਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਬੂਤਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸੀ । ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਗਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ

ਨੋਟ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਡੈਮੋਕ੍ਰਿਟਸ ਵਾਈਸ** ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਫੀਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਭੌਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਇਸਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਚੀਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰਵੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਟਾਸਕ

17ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ?

20 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ (Historiography under 20th Century): ਅਫੀਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨ ਪੂਰਵ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਇਕੱਲੇਪਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਜਣਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕੇ ਉਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚੀਨ ਦੇ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਮਵਾਦ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਚੀਨ ਸਿਰਫ ਅਫੀਮ ਖਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਨਵੀਨ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਅਭਿਲੇਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੂਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਣਨ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸਧਾਰਣ ਰੁਚੀ ਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ; ਜਿਵੇਂ- ਰਾਜਨਿਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਭਾਜਨ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ-ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਭਾਗ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment):

ਨਿਮਨ ਕਥਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਚ/ਝੂਠੀ ਗਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰੋ

(State whether the following statements are True/False):

5. ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
6. ਚੂ-ਹੀ ਨੇ 'ਰਿਕਾਰਡਸ ਆਫ ਹਿਸਟੋਰਿਐਂਸ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।
7. ਸੁ.-ਮਾ-ਚਿਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੱਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
8. ਮੰਚੂ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਚੀਨ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 300 ਸਾਲ ਤਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ।

6.3 ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ (Present Position of Historiography)

ਨੋਟ

ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਉਦੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਧੱਕਾ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਮਗਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗ ਗਏ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-

1. ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਾਮਗਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ।
2. ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਮਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
3. ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।
4. ਰਾਜਸੀ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
5. ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਇਹ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਡਾ. ਗੋਵਿੰਦ ਚੰਦਰ ਪਾਂਡੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, “ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੂਰਵੀ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਚੀਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਾਲ, ਮਹੀਨਾ ਸਗੋਂ ਦਿਨ ਤਕ ਜਾਣ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਚੀਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਚੀਨ ਵਿਚ ਸੱਚ ਲੇਖਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਤਿਕ੍ਰਮਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਸਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

6.4 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)

- ਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅੜਚਨ ਬਣੀ ਰਹੀ।
- ਆਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਗਤੀਮਾਨ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਚੱਕਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਘੁੰਮਦੇ ਸੀ। ਗਤੀ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਾਰੀ ਭਾਗ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਘਨੀਭੂਤ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹਲਕੇ ਭਾਗ ਦੇ ਪਰਿਧੀ ਦੇ ਵੱਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।
- ਦੂਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਉਤੱਰਕਾਲੀਨ ਹਾਨ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਚੀਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਰਾਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।
- ਤਾਂਗ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨ ਵਿਚ ਸੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚੀਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਤਾਂਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
- ਮੰਚੂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੀਨ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਫੀਮ-ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਤਾਈਪਿੰਗ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।
- ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਚੀਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਚੀਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਾਲ, ਮਹੀਨਾ ਸਗੋਂ ਦਿਨ ਤਕ ਜਾਣ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਨੋਟ

6.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਉਤੱਮ- ਉਨੱਤ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ।
2. ਅਨੁਯਾਈ-ਪਿੱਛੇ ਚਲਣ ਵਾਲਾ, ਅਨੁਗਾਮੀ।
3. ਵਿਭਾਜਨ- ਵੰਡਣਾ, ਵਿਭਾਜਿਤ ਹੋਣਾ।
4. ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ- ਪਾਬੰਦੀ, ਬੰਨਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ,ਬੰਧਨ।

6.6 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਚੀਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਰਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ।
2. 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉ ।
3. ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਸਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ ।

ਉਤੱਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answers: Self Assessment)

1. ਪੱਖਪਾਤਪੂਰਣ	2. ਭਵਿੱਖਵਕਤਾ	3. ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ	4. ਭੌਤਿਕ
5. ਸੱਚ	6. ਝੁਠੀ ਗਲ	7. ਝੁਠੀ ਗਲ	8. ਸੱਚ

6.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਭੁਕਸ

1. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਵਿਤਾ ਸੈਨੀ-ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿ.।
2. ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ- ਡਾ. ਮਾਨਿਕ ਲਾਲ ਗੁਪਤ- ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼।
3. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ -ਦਿਲੀਪ ਐਮ ਮੈਨਨ-ਓਰੀਐਂਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।
3. ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ- ਅਨੀਤਾ ਵਰਮਾ- ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿ.।

ਇਕਾਈ-7: ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ- ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

(Historiographical Traditions in Ancient India)

ਨੋਟ

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

- 7.1 ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of Ancient Indian Historiography)
- 7.2 ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Ancient Indian Historiography)
- 7.3 ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ (Awakening towards History)
- 7.4 ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਰੋਤ ਗਰੰਥ (Significant Sources of Ancient Indian Historiography)
- 7.5 ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸ-ਲੇਖਕ (Historians of Ancient India)
- 7.6 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)
- 7.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 7.8 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 7.9 ਸੰਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਇਕ ਹੋਣਗੇ:

- ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣੇ ਵਿੱਚ;
- ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ;
- ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵੱਡੇ ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਖਾਈ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਲਸਵਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੌਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਲ ਮੌਜੂਦ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇਹ ਜਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਪਹਲੂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਆਪਣੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ **ਡਾ. ਹੀਰਾਚੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ** ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸਕ ਨਜ਼ਰਿਏ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ

ਨੋਟ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੌਕ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।” ਹਾਲਾਂਕਿ ਡਾ. ਗੋਵਿੰਦ ਚੰਦੂ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਇਸਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਉਹਨਾਂ (ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦਾ) ਵਿਚਾਰ ਹਾਸੇਭਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਜੇਕਰ ਇਤਹਾਸ ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਕਰਮਭੂਮਿ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

7.1 ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of Ancient Indian Historiography)

ਬੇ-ਸ਼ਕ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਰੁਚਿ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੱਥੇ ਲਿਖਾਈ ਹੇਤੂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ।

1. **ਲਿਪੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Knowledge of Script) :** ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਾਮਣਾ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਮੌਜੂਦ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਹੜੱਪਾ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਂ ਦੀ ਕਈ ਮੋਹਰਾਂ, ਤਾਮ੍ਰਪਤਰਾਂ ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਵਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।
2. **ਮੌਜੂਦ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Collection of Available Material) :** ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਏਕ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਹਿਮ ਸਮਗ੍ਰੀ ਵੱਖਰਾ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਖੁਦਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਬਖ਼ਤਾਵਰ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਖਰੀ ਹੋਈ ਸਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰੇ ਜੋ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ (ਜਿਵੇਂ ਤਾਮ੍ਰਪਤਰ, ਇਕੱਠੀ ਸਮਗ੍ਰੀ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤ) ਹਨ। ਇਸਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।
3. **ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Historical Material) :** ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਬਾਰੀ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਲਿਖਾਈ ਕਾਰਜ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੇ ਸਮਗ੍ਰੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ, ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਖਾ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਅਰਥ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਸੱਮਝ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਲੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸਲਈ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਨਾ ਪਿਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਬੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇਆਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪਰਕ੍ਰੀਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Recording Process) :** ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪਰਕ੍ਰੀਆ ਵੀ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅੜਚਨ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਸੰਬੰਧ ਕੁੱਝ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਘਟਨਾ ਵਲੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰਾ ਟੀਕਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸਲਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪਰਕ੍ਰੀਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਇਤਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਸ਼ਿਲਾਖੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੀ ਪਰਕ੍ਰੀਆ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕਦੇ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਯੋਰਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਕ੍ਰੀਆ ਕਠੋਰ ਮੇਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਨੋਟ

5. **ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ (Lack of Chronology)** : ਇਹ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੰਬੇ ਅੰਤਰਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਲ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਇਤਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਤਾਂ ਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਘਟਨਾ ਦੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਅਤੇ ਤਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਸਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਰਾਜੇਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਖ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਤੀਥਿਕਰਮ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਦੋਨਾਂ ਤੀਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਬਹੁਤ ਸਵੈਭਾਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

6. **ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Imagination and Dynasties)** : ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਉਪਨਿਆਸ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿੱਚ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਚਾਈ ਕਿੱਥੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਕਿੱਥੇ ਸ਼ੁਰੂ।

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉੱਤੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜੇਆਂ ਦੇ ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਬਦਲਾਵ ਆਏ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇੱਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੇ ਵੱਖਰਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਨੱਥੀ ਰਹੇ। ਇਸਲਈ ਹਰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਵੰਸ਼ਾਂ, ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੌਖਾਤਾ ਵਲੋਂ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਇਸਲਈ ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਢੰਗ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਕਿ ਪਾਠਕ ਸੌਖਾਤਾ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ।

7. **ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Problem of Recognition of Places)** : ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅੜਚਨ ਹੈ। ਕਈ ਵਰਣਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ, ਘਟਨਾ ਦੇ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਮੱਸਿਆ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਨਾਮ ਸਮਾਨ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਠ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8. **ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਜ਼ਿਕਰ (Different Description of one Event)** : ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਤੀਯਾਂ ਵਲੋਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਘਟਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਨਣੇ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਂਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬਿਰਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਭਿਯੋਜਨ ਕੇ ਸਮੇਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਉੱਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੂਝਵਾਨ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਦਲੀਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਇਤਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੱਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

7.2 ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Ancient Indian Historiography)

ਹਰ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-

ਨੋਟ

- 1. ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਹਿਤ (Literature of Religious Philosophy) :** ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮਰੱਥ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਧਰਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਲਿਖਾਈ ਕਾਰਜ ਪੁਰਾਤਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ, ਈਸਵਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੱਬਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜ਼ਿਕਰ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
- 2. ਸ਼ਾਹੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ (Historiography Under Royal Patronage) :** ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਮੀ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਪਨੇ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਕਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੱਖੋਂ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਲਿਖਾਈ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇ। ਇਸਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।
- 3. ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਲੋਂ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ (Spiritual Attitude to Written Literature) :** ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਲੋਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁੱਧਤਾ, ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੇ-ਸ਼ਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਭਰੀਆ ਵਿਖਾਈ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ।

ਨੋਟਸ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲੌਕਿਕ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪਰਲੋਕ ਸੰਬੰਧੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮਰਨਾ-ਜੰਮਣਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਲੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਣ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ, ਬਖ਼ਤਾਵਰੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਕਰ ਪਾਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

- 4. ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ (Lack of Critical View) :** ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਕਥਾਤਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬਗਾਮੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਜੂਦ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੱਮਝਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਬੂਤਾਂ ਦਾ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਕੁੱਝ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ। ਕੁਲ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਤਕੀਰਣ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਕਲ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੋਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- 5. ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ (Description of Royal Court) :** ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇਆਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਹਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜੋ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ

ਨੋਟ

ਚਕਾਚੌਧ, ਰਾਜੇਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ-ਕਲਾ ਦਾ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ। ਇਸਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਖਾਸਕਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਾ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਅਨਾਸ਼ਰਿਤ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

6. **ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ (Emphasis on Idealism)** : ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਾਈ ਵਲੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋ ਸਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਵਲੋਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜੇ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਕੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਖਾਸ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ।

7.3 ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ (Awakening towards History)

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। **ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਡਰ** ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਿਯਾਂ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਲੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ, “ਜੇ ਕੁੱਝ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਉਪਲਬਧੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਮਲੂਮ ਰੂਪ ਵਲੋਂ ਪਾਂਡੁਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ-ਸਾਰੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਏਧਰ-ਉੱਧਰ ਲੁਕੀ ਪਈ ਹੈ।”

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਤਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਇਤਹਾਸ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸਲਈ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਲੋਂ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਲਿਖਾਈ ਪੱਧਤੀ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੰਤਵ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾ ਅਭਿਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦੂਸਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬੇਹਤਰ ਹੈ ਜੋ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਆਰ. ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਸਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮੰਤਵ ਕੁਦਰਤ, ਉਤੇਜਨਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਵਲੋਂ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣਾਂ, ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਜਾਤਕਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਜਕ ਬਦਲਾਵ ਵਲੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਲੇਖ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਜਕ ਬੁਰਾਇਆਂ ਦੇ ਵੱਲ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਹ ਦੇ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ **ਵਾਲਟੇਇਰ** ਨੇ ਚੰਗੇ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ, ਵਪਾਰ, ਧਰਮ, ਸਿੱਖਿਆ, ਕਾਂਸੀ ਪਲੇਟਾਂ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇਆਂ ਨੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰੀ ਇਤਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਿਸ਼ੇਪਰਕ ਹੈ।

ਟਾਸਕ

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਵਿਖਾਈ ?

ਨੋਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਬਨਰਜੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਥਨ ਬਹੁਤ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੇਹਤਰ ਇਤਹਾਸਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਤਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਗਰੰਥ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਗਵਾਚ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗਰੰਥ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਜੇਕਰ ਕੁੱਝ ਗਰੰਥ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਤੱਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਅਦ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਲੱਗਭੱਗ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਦਰਾਵਾਂ, ਅਭਿਲੇਖਾਂ, ਕਾਂਸੀ ਪਲੇਟਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਲੋਂ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ-

1. ਅਸ਼ਵਘੋਸ਼ ਦਾ 'ਬੁੱਧ ਚਰਿਤ' ,
2. ਕੋਟਿਲਿਅਸ ਦਾ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ,
3. ਬਾਣਭੱਟ ਦਾ 'ਹਰਸ਼ ਚਰਿਤ' ,
4. ਵਿਲਹਣ ਦਾ 'ਵਿਕਰਮਾਂਕਦੇਵ ਚਰਿਤ' ,
5. ਕਲਹਣ ਦਾ 'ਰਾਜਤੰਗਿਣੀ' ਆਦਿ।

ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਤਮਿਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ 'ਸੰਗਮ ਸਾਹਿਤ' ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਮਹਾਂਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਬੂਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ। ਭਲੇ ਹੀ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਨ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the Blanks) :

1. ਜੇਕਰ ਇਤਹਾਸ ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਪਰਕ੍ਰੀਆ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।
3. ਕੁੱਝ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਮੀ ਦਾ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।
4. ਰਾਜਨੀਤੀ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੰਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7.4 ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਗਰੰਥ (Significant Sources of Ancient Indian Historiography)

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਪੁਰਾਤਨ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1. **ਵੇਦ (Veda)** : ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਆਧਿਆਤਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਨਾਮ ਵਲੋਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਮਕਸਦ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੈਦਿਕ

ਨੋਟ

ਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧਕਲਾ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥਾਂ ਵਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

2. **ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਰੰਥ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (Brahmic Literature and Upanishada) :** ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਤਹਾਸਕ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥਾਂ ਵਲੋਂ ਯੱਗ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਿਯਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ, ਆਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂਗ ਅਤੇ ਸੂਤਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਗ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੇ ਹੈ ਜੋ (i) ਸਿੱਖਿਆ, (ii) ਜੋਤੀਸ਼, (iii) ਵਿਆਕਰਣ, (iv) ਛੰਦ, (v) ਕਲਾ ਅਤੇ (vi) ਨਿਰੁਕਤ ਦੇ ਨਾਮ ਵਲੋਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਲੋਂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸੱਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ (i) ਕਲਪਸੂਤਰ, (ii) ਗ੍ਰਹਸੂਤਰ ਅਤੇ (iii) ਧਰਮਸੂਤਰ ਦਾ ਵੀ ਇਤਹਾਸ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।
3. **ਰਾਮਾਇਣ ਮਹਾਂਕਾਵਿ (Ramayana Epic) :** ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥ ਹਨ ਪਰ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਹੇਤ ਇਹ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਵੀ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਹਾਸਕ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਤੰਤਰਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਵੱਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਕ ਵਰਣਵਿਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਚਲਨ ਸੀ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਆਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
4. **ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਮਹਾਂਕਾਵਿ (Mahabharata Epic) :** ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੈਲਿਆ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਭਾਂਤ ਇਸਦਾ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਤਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਰਾਜਤੰਤਰਤਮਕ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਲਾਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਵਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪੰਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਚਲਨ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਿਆ, ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਪਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਚਲਨ ਵਲੋਂ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।
5. **ਪੁਰਾਣ (Purana) :** ਪੁਰਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਨੋਟਸ

ਪੁਰਾਣ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਨਿਆਸ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 18 ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਫੈਲਿਆ ਜ਼ਿਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਵਾਯੂ, ਭਾਗਵਤ, ਮਤਸਿਅ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪੁਰਾਣ ਨੂੰ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ੁਨਾਗ, ਨੰਦ, ਮੌਰਿਆ, ਗੁਪਤ, ਸ਼ੁੰਗ, ਕਣਵ ਆਦਿ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀਆਂ ਵੀ ਵਰਣਿਤ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ

ਨੋਟ

ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣੇ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਆਰ. ਏਸ. ਤਿਵਾਰੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਪੁਰਾਣ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਵੀ. ਏ. ਸਮਿਥ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ, “ਅਗਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕੋਟਿ ਦੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

6. **ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ (Buddh and Jain Literature)** – ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਅੰਗ (i) ਪਿਟਕ, (ii) ਜਾਤਕ ਅਤੇ (iii) ਨਿਕਾਏ ਹਨ। ਪਿਟਕੋਂ ਦੀ ਵੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ (i) ਵਿਨਅ ਪਿਟਕ (ii) ਸੁੱਤ ਪਿਟਕ ਅਤੇ (iii) ਅਭਿਧੰਮ ਪਿਟਕ ਦੇ ਨਾਮ ਵਲੋਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਧੀ ਗਰੰਥ ‘ਦੀਪਵੰਸ਼’, ‘ਮਹਾਵੰਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਮਿਲਿੰਦਪੰਹੋ’ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਲੋਂ ਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣੇ ਦੀ ਸਮਰੱਥ ਸਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਿੰਨਾਂ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਲੀ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ‘ਦਿਵਿਆਵਦਾਨ’ ਅਤੇ ਮੰਜੂਸ਼ਰੀਮੂਲਕਲਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਇਤਹਾਸਕ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣੇ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਬੂਤ ਹਨ।

ਬੋਧੀ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਗ ਅਤੇ ਉਪਾਂਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣੇ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਣ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰਾਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ‘ਭਦਰਬਾਹੁ ਚਰਿਤ’, ‘ਪਰਿਸ਼ਿਸਟ ਪਰਵ’, ‘ਕਥਾ ਕੋਸ਼’ ਭਗਵਤੀ ਸੁਤਰ ਆਦਿ ਜੈਨ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਇਸਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਗਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਵਿਸਮਰਣੀਏ ਹੈ।

7. **ਅਹਿਮ ਇਤਹਾਸਕ-ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ (Important Historical Literary Sources)**– ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਗਰੰਥ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਹਾਸਕ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤੀ ਗਰੰਥ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੰਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਰਚਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ਾਖਦੱਤ ਦਾ ‘ਮੁਦਰਾਰਾਕਸ਼ਸ’ ਕਾਲਿਦਾਸ ਦਾ ‘ਮਾਲਵਿਕਾਗਨਿਮਿਤਰ’ ਪੰਤਜਲਿ ਦਾ ‘ਮਹਾਂਭਾਸ਼ਯ’ ਅਤੇ ਪਾਣਿਨੀ ਦਾ ‘ਅਸ਼ਟਧਿਆਯੀ’ ਵੀ ਇਤਹਾਸਕ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਅਹਿਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਦੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣਭੱਟ ਦਾ ‘ਹਰਸ਼ ਚਰਿਤ’ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤੀ ਨਾਟਕ ‘ਨਾਗਾਨੰਦ’, ‘ਪ੍ਰਿਅਦਰਸ਼ਿਕਾ’ ਅਤੇ ‘ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਇਤਹਾਸਕ ਗਰੰਥ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲਹਣ ਦਾ ‘ਵਿਕਰਮਾਂਕਦੇਵ ਚਰਿਤ’ ਅਤੇ ਕਲਹਣ ਦਾ ‘ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ’ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸ ਜਾਨਣੇ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਜ਼ਿਕਰ ਵਲੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਹਿਮ ਗਰੰਥ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਸਾਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

7.5 ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸ-ਲੇਖਕ (Historians of Ancient India)

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਹਿਮ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਮਲੂਮ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗਰੰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

1. **ਬਾਣਭੱਟ (Banabhatta)**– ਬਾਣਭੱਟ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਅਹਿਮ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਹਰਸ਼ ਚਰਿਤ’ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਲੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਕੇ ਮਾਲਿਕ ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ

ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਅਪਨੇ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਡਾ. -ਗੋਵਿੰਦ ਚੰਦ੍ਰ ਪਾਂਡੇ** ਨੇ ਇਸਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, “ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਗਰੰਥ ਹੈ ਇਤਹਾਸ ਨਹੀਂ।”

ਨੋਟ

ਬਾਣਭੱਟ ਦਾ ‘ਹਰਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ’ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਗਰੰਥ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬਾਣਭੱਟ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬਾਣਭੱਟ ਨੇ ਤਥ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੰਜੋਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਮੌਖਿਕੀ ਸਾਮਰਾਜ ਉੱਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹਮਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਮੌਖਿਕੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਲੋਂ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਭਿਆਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕੇ ਜੋ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜੰਗਲ ਦੇ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਣਭੱਟ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਰਾਜਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਾਣਭੱਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਰਮਬੱਧਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਮਾਂ ਤਾਰੀਖ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਖ਼ਾਸ ਕਾਰਨ ਬਾਣਭੱਟ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਆਪਣੇ ਰੱਖਿਅਕ ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਬੇ-ਸ਼ਕ ਬਾਣਭੱਟ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਆਤਮਕਥਾ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਣ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਣਭੱਟ ਨੇ ਵੀ ਹਰਸ਼ਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸਲਈ ਉਸਨੂੰ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਅਣ-ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2. **ਵਿਲਹਣ (Vilhana)**- ਵਿਲਹਣ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ 1040 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੋਜਮੁਖ ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਸਹਿਤ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਵਿਲਹਣ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਚਾਲੁਕਿਅ ਰਾਜੇ ਦਾ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਸਨੂੰ ‘ਵਿਦਿਆਪਤੀ’ ਦੀ ਉਪਾਧਿ ਵਲੋਂ ਸਜਾਇਆ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਵਿਲਹਣ ਨੇ ‘ਕੰਸਕੁੰਦਰੀ’ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਅਨਹਿਲਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕਰਨਦੇਵ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਸਬਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮ ਗਰੰਥ ‘ਵਿਕਰਮਾਂਕਦੇਵ ਚਰਿੱਤ’ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੰਥ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਅ ਚੌਥੇ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਹੈ। **ਵਿਲਹਣ** ਨੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਅ ਚੌਥੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਅ ਨੇ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਵਲੋਂ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਸਿੰਹਾਸਨ ਬੈਠਿਆ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹੇ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਰਾਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਅ ਚੌਥੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸ਼ਡਿਅੰਤਰ ਰਚਕੇ ਉਸਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਪਰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਡਿਅੰਤਰ ਖੁੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਅ ਚੌਥੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸੋਮੇਸ਼ਵਰ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲਹਣ ਨੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਚੰਗਿਆਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਅ ਚੌਥਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਆਗਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਈ ਵਿਲਹਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਅ ਚੌਥੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਉਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਇਸ ਤਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਰ ਸਬੂਤਾਂ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਰਫਦਾਰੀਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੋਮੇਸ਼ਵਰ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਅਭਿਲੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਬੇਹਤਰ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਵਲੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਇਤਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਣਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਠਾਰਾਂ ਸਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਆਪਣੇ ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਲਹਣ ਨੇ ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਅ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਕਸ਼ਣਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ

ਨੋਟ

ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਬਿਲਹਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤਿ ਚਾਲੁਕਿਅ ਰਾਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਲਿਖਾਈ ਪੱਧਰੀ ਵਲੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਇਹ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਗਰੰਥ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਲਹਣ ਦੁਆਰਾ ਉਕਤ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਰਣਤ ਕਈ ਅਨ-ਇਤਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਤਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹਰ ਇੱਕ ਚਰਿਤਰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਵਿਲਹਣ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਆਪਣੇ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਛਿਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਚੰਗਾਇਆਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਨ ਵਿਵੇਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਇਤਹਾਸਕ ਖਾਮੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਵੱਲ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਰਫਦਾਰੀਪੂਰਨ ਨਜ਼ਰੀਆ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਇਸਲਈ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤਾਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਚ/ਝੂਠੀ ਗਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰੋ

(State whether the following statements are True/False):

5. ਪੁਰਾਤਨਕਾਲ ਦੀ ਕਈ ਮੋਹਰਾਂ ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਵਟ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ।
6. ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਛੇ ਵੇਦਾਂਗ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਹਿਤ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।
7. ਜੇਕਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੱਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਕੋਟ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।
8. ਵਿਲਹਣ ਨੂੰ 'ਹਰਸ਼ ਚਰਿਤ' ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. **ਜਯਾਨਕ (Jayanaka) :** ਜਯਾਨਕ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਲਮੀਕ ਦੀ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਤਰਾਇਨ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ 'ਪ੍ਰਥਵੀਰਾਜ ਵਿਜੇ' ਲਿਖਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਤਰਕ, ਜੋਤੀਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਜਯਾਨਕ ਨੇ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਚਾਹਮਾਣ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਫੈਲਿਆ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਯਾਨਕ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਵੀਰਾਜ ਤੀਸਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਵਾਲਮੀਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਅ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗਰੰਥ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਲੋਕਿਕ ਤਤਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸਕ ਸਬੂਤਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਕਤ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਕੁੱਝ ਕ੍ਰਮਿਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗੁਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ।

ਜਯਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ 'ਪ੍ਰਥਵੀਰਾਜ ਵਿਜੇ' ਵਿੱਚ ਸੰਇਗਿਤਾ ਦਾ ਸਮੀਕਰਣ ਦੇਵੀ ਤੀਲੋਤੀਮਾ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਰਾਇਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦੇ ਬਾਦ, ਦੂਸਰਾ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਪੂਰਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕਾਰਣਵਜ਼ ਜਯਾਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਤ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸਲਈ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਦੇ ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਥਵੀਰਾਜ ਤੀਸਰੀ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਅਨਿੱਛਕ ਸੀ। ਉਹ ਤਰਾਇਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਅਪਨੇ ਮਾਲਿਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਥਵੀਰਾਜ ਵਿਜੇ' ਦੇ ਅਪੂਰੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਅ ਜੋਨਰਾਜ ਨਾਮ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਯਾਨਕ ਦਾ ਗਰੰਥ ਕਈ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਅਤੇ ਪਲਾਇਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਇਤਹਾਸਕ ਢੰਗ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਭਿਲੇਖਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਚਾਹਮਾਣ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਿਆਵੰਸ਼ੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਚਾਹਮਾਣ

ਨੋਟ

ਰਾਜੇਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਯਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਚਾਹਮਾਣਾਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇਆਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਜਯਾਨਕ ਨੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜੇਆਂ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਦੜਾਉਣ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਯਾਨਕ ਦਾ ਗਰੰਥ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਵੀਰਾਜ ਤੀਸਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਹੋਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਂਤ ਜਯਾਨਕ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਅਲੈਕਸੈਂਡਰ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪੱਪਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕ੍ਰਮਿਕਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਤਬ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬਿਲਹਣ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਸੀ।

4. **ਕੋਟਿਲਿਅ (Kautilya) :** ਕੋਟਿਲਿਅ ਖਾਸਕਰ ਚਾਣਕਯ, ਵਿਸ਼ਨੂਗੁਪਤ ਅਤੇ ਵਾਤਸਾਇਨ ਦੇ ਨਾਮ ਵਲੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਨੇਕਾਨੇਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਧਨਾਰਜਨ ਹੇਤ ਉਸਨੇ ਮਗਧ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ ਦੇ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੰਦ ਰਾਜੇਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜੇ ਘਨਾਨੰਦ ਨੇ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਾਨਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੇ ਪਦ (ਓਹਦਾ) ਉੱਤੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸਕੇ ਉਗਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਸੌਮਝਕੇ ਕੋਟਿਲਿਅ / ਚਾਣਕਯ ਨੇ ਨੰਦ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸਨੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾਉਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨਾਂ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਅਤੇ ਕੋਟਿਲਿਅ ਨੰਦ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਇੱਛਕ ਸਨ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੰਦਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਗਧ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਕੋਟਿਲਿਅ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਗਧ ਉੱਤੇ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਚਾਣਕਯ ਨੇ ਉਸਦਾ ਰਾਜਤਿਲਕ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਅਹਿਮ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਮੌਰਿਆ ਨੇ ਚਾਣਕਯ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਕੋਟਿਲਿਅ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤੀ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਹੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕੀਰਤੀ (ਸ਼ਾਨ) ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਅਪਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਜ ਢੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਤੋਂ ਕੋਟਿਲਿਅ ਨੇ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਦਰਾਂ ਭਾਗ, ਇੱਕ ਸੌ ਅੱਸੀ ਉਪਭਾਗ ਅਤੇ ਕਰੀਬ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਵੈਧਾਨਿਕ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਬੇਹਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੋਟਿਲਿਅ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਾਸ ਵਿਦਵਾਨ ਮਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, ਭੀਸ਼ਮ, ਨਾਰਦ, ਭਾਰਦਵਾਜ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਅਹਿਮ ਗਰੰਥ ਲਿਖੇ ਸਨ।

ਕੋਟਿਲਿਅ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਰੰਥ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿੱਚ ਮੌਰਿਆ ਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਰਾਜਤੰਤਰ, ਗਣਤੰਤਰ, ਰਾਜਦਰੋਹ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਧਿ, ਰਾਜੇਆਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰਿਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਫੈਲਿਆ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਟਿਲਿਅ ਦੇ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕੁਲ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਲੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਅਛੂਤਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੱਤ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਲਿਕ, ਅਮਾਤਿਅ, ਜਨਪਦ, ਦੁਰਗ, ਕੋਸ਼, ਦੰਡ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਵਲੋਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਨਾਮ ਵਲੋਂ ਲਿਖਤੀ ਇਹ ਗਰੰਥ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਅਮੁੱਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਜ਼ਿਕਰ ਢੰਗ ਵਲੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਬੇਹਤਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਚਾਣਕਯ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

5. **ਕਲਹਣ (Kalhana) :** ਕਲਹਣ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਕਨਪਕਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਕਲਹਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ ਦੀ ਲਿਖਾਈ 1148 ਈ. ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਮੇਹਨਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ।

ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ 'ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ' ਵਿੱਚ ਕਲਹਣ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭੱਗ 8000 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਸਹੂਲਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਗਰੰਥ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ : ਪਹਿਲੇ ਵਲੋਂ ਤੀਸਰੀ ਸਰਗ ਤੱਕ ਕਲਹਣ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ : ਚੌਥੇ ਵਲੋਂ ਛੇਵੇਂ ਸਰਗ ਤੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਾਰਕੋਟਾ ਅਤੇ ਉਤਪਲ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕਲਹਣ ਨੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਭਾਗ : ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅਤੇ ਅਠਵੇਂ ਸਰਗ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਦੋ ਜੋਧਾ ਰਾਜਵੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਭਾਗ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕਲਹਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਜ਼ਿਕਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਹਣ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਮਾਂ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿੱਚ ਲਲਿਤਾਦਿਤਿਆ, ਯਸ਼ਕਾਰ, ਜੈਸਿੰਘ, ਮੇਘਾਵਹਨ ਅਤੇ ਮਿਹਿਰਕੁਲ ਆਦਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ' ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਸੱਮਝਣ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਰਾਜੇ ਸਬੂਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਲਹਣ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਗਾਮੀ ਇਤਹਾਸ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਗਿਆਰਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਲਹਣ ਨੂੰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਇਤਹਾਸਕਾਰ' ਦੀ ਉਪਾਧਿ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗਰੰਥ ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਂ ਦੀ 'ਸ਼ਰੇਸ਼ਠਤਮ ਕਿਰਿਆ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਹਣ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਪੂਰਵਗਰਹ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕਲਹਣ ਨੇ ਤੀਬਿਕਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਹਣ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੱਖਪਾਤ ਰਹਿਤ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਲਹਣ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦਾ ਸਬਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਦੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਕੁਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਬੂਤਾਂ, ਅਭਿਲੇਖਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਹਣ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਚਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਲਹਣ ਦਾ ਗਰੰਥ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕਮਾਤਰ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੁਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਤੀਬੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੱਗਾਉ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਕਵੀ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਲਹਣ ਨੇ ਜੈਸਿੰਘ ਦੇ ਕੇਵਲ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਅਵਗੁਣਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇੱਕ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਸਨਮਾਨ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕਲਹਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗਰੰਥ ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਹਾਸਵਿਦ ਰੋਮਿਲਾ ਬਾਪਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ, "ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ 12ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਾਈ ਵਲੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਲਹਣ ਦੀ ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੰਥ ਬਹੁਤ ਉੱਚਕੋਟਿ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਤਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

7.6 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)

ਨੋਟ

- ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਹਿਮ ਸਮਗ੍ਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਖੁਦਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਇਤਹਾਸਕ ਸਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਉਪਨਿਆਸ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਤਰਕ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਹਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜੋ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
- ਮੁਦਰਾਵਾਂ, ਅਭਿਲੇਖਾਂ, ਕਾਂਸੀ ਪਲੇਟਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣੇ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਬੂਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।
- ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕ੍ਰਿਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਨਾਮ ਵਲੋਂ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਪੁਰਾਣ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕ੍ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਜੇਕਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕੋਟਿ ਦੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਲਹਣ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਚਾਲੁਕਿਅ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹੇ ਉਸਨੂੰ 'ਵਿਦਿਆਪਤੀ' ਦੀ ਉਪਾਧਿ ਵਲੋਂ ਨਵਾਜ਼ਿਆ ਸੀ।
- ਜਯਾਨਕ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਵੀਰਾਜ ਤੀਸਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲਮੀਕਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਅ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।
- ਕੋਟਿਲਿਅ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤੀ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਹੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕੀਰਤੀ (ਸ਼ਾਨ) ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਅਪਨੇ ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਰਾਜ ਢੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਕੋਟਿਲਿਅ ਨੇ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।
- ਕਲਹਣ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦਾ ਸਬਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਕੁਲ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਬੂਤਾਂ, ਅਭਿਲੇਖਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਲਹਣ ਨੇ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਚਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

7.7 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਅਰਥਹੀਣ- ਬੇਕਾਰ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲੱਬ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਬੇਮਤਲਬ।
2. ਜੂਝਨਾ- ਸਾਮਣਾ ਕਰਨਾ, ਝੇਲਨਾ।
3. ਪ੍ਰਸਤਰ- ਪੱਥਰ, ਪੱਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ।
4. ਪਲਾਇਨ- ਭੱਜਣਾ, ਦੁੱਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਚਲੇ ਜਾਣਾ।

7.8 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਓ।
3. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਅਹਿਮ ਗਰੰਥ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
4. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਇਤਹਾਸ-ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।

ਨੋਟ ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਕਰਮਭੂਮਿ	2. ਅਭਯੋਜਨ	3. ਸਾਮੰਤਾਂ	4. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ
5. ਸਚ	6. ਸਚ	7. ਝੂਠੀ ਗਲ	8. ਝੂਠੀ ਗਲ

7.9 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਇਤਹਾਸ-ਓਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਗੌਰਵ।
2. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਹਾਸ-ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਵਿਤਾ ਸੈਨੀ-ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਇਵੇਟ ਲਿਮਿਟੇਡ।
3. ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਹਾਸ-ਡਾ. ਮਾਣਿਕ ਲਾਲ ਗੁਪਤ-ਏਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਸ।
4. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀਕ ਇਤਹਾਸ-ਦਲੀਪ ਏਮ ਮੋਨਨ-ਓਰਿਅੰਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।

ਇਕਾਈ-8 : ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਇਤਹਾਸ-ਲੇਖਨ: ਪਛਮੀ

ਨੋਟ

(Medieval Historiography: Western)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

- 8.1 ਈਸਾਈ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ (Christian Historiography)
- 8.2 ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦਾ ਇਤਹਾਸ (History of Church)
- 8.3 ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ (Changed Concept of Time and Historiography)
- 8.4 ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ (Historians and Their Works)
- 8.5 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)
- 8.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
- 8.7 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
- 8.8 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਾਇਕ ਹੋਣਗੇ:

- ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ;
- ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਜਾਣਨੇ ਵਿੱਚ;
- ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ;
- ਵੱਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Introduction)

ਯੂਰੋਪੀ ਮੱਧਯੁਗ ਵਿੱਚ ਹਿਸਟੋਰਿਆ ਅਤੇ ਕਰੋਨਿਕਾ ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੀਡੋਰ ਆਫ ਸੇਵਿਲੇ (560-636 ਈ.) ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਸਟੋਰਿਆ ਸੱਚ ਦਾ ਕਥਨ (ਨਿਰੇਸ਼ਿਓ ਟਿਟਮ ਜੇਸਟਾਰਮ) ਸੀ। ਜੇਕਰ ਹਿਸਟੋਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਰਸਮੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ, ਇੱਕ ਗਹਿਰਾ ਮਤਲੱਬ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਕਰੋਨਿਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅਭਿਵਿਅਕਤਿ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ 'ਹਿਸਟੋਰਯੋਗਰਾਫੀ' ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ 'ਕਰਾਨਿਕਲ' ਦਾ ਮਤਲੱਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਸਰਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਸਤੂਗਤ ਮਤਲੱਬ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਨੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਜੋ ਕਰਾਨਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਇਤਹਾਸ ਲੇਖਕ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਵੰਡ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਰਮਬੱਧਤਾ, ਦਿਨ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਰਹੇ।

ਨੋਟ

8.1 ਈਸਾਈ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ (Christian Historiography)

ਪੁਰਾਤਨ ਈਸਾਈ ਇਤਹਾਸ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਇਤਹਾਸ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਬਾਇਬਲ ਇਤਹਾਸ (ਜੋ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ) ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਣ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵ੍ਹਦ ਈਸਾ-ਪੂਰਵ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਮਕਾਲੀ ਯੂਰੋਪ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਕਾਸ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵ੍ਹਦ ਸਾਮੰਤੀ ਜਮੀਂਦਾਰੀ ਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ। ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਉੱਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਵੀ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਧਰਮਨਿਰਪੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਿਸਟਰ ਏਕਹਾਰਟ (1260-1327 ਈ.) ਨੇ ਈਸੇ ਦੇ ਮੌਕਸ਼ਵਾਦੀ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰਬਿੰਦੂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤੇ ਦੇ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ।

ਆਟੋ ਆਫ ਫਰੇਜਿੰਗ (1111-1158 ਈ.) ਨੇ 1146 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ-ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ 'ਦ ਟੂ ਸੀਟੀਜ਼' ਨਾਮ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਸਥਿਰ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਸੀਮਾਕਣ ਉੱਚ ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੋ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਪੱਧਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਜਮਾਇਆ। ਨਿਰਵਾਣ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪੰਜੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਥਾਤਮਕ ਅਤੇ ਤਥਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਇਸਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਬਦਲਾਵ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਅਲਪਕਾਲਿਕ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਭੌਮਿਕ (ਧਰਤੀ ਦੀ) ਵਸਤੂਆਂ ਸਮਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਬਦਲਾਵ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਚਕਰੀਏ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪਤਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੀਤ ਦੀ ਮੱਧਯੁਗੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸੰਦੇਹਾਤਮਕ, ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਤਰਫ਼ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤਰਫ਼, ਉਸਦੀ ਅਪਰਿਵਰਤਨੀਇਤਾ ਯੁਗੀਨ ਬਦਲਾਵ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਸਮਾਂ ਉਸਦੀ ਲੱਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ।

ਅੰਤਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਠੀਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚਿਤਰਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਤਦ ਵੀ, ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦੇ ਜਾਂਚ ਉੱਤੇ ਜੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਸੱਮਝ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲਵਿਹੀਨ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ; ਪਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹਰ ਇੱਕ ਗੁਜ਼ਰੀ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਤਲੱਬ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਸਥਾਈ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵ੍ਹਦ ਵਰਤੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੀਤ ਦੀ ਮੱਧਯੁਗੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਲਈ ਸਮਾਂ ਭੌਮਿਕ ਹੱਦ ਦਾ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਭਾਗ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਸੀ। ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਵਿਚਾਰ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋੜ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਸਚਾਈ ਵੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਕਰਣ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਇਬਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਆਗਸਟੀਨ (354-430 ਈ.) ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੋ ਈਸਾਈਇਤ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸੇਂਟ ਆਗਸਟੀਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਰੱਬ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨਸ਼ਵਰ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਮਾਨਵੀ ਹੱਦ ਦੀ ਅਪ੍ਰਵਰਣਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਬਾਇਬਲ ਨੂੰ ਮੱਧਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਰਣਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਆਤਮਕ ਭਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਇਬਲ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਸਵੀਕਰਣ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹੇ ਇਸਨੂੰ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਦੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸਲਈ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਤਰਜਮਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ।

ਟਾਸਕ

ਬਾਇਬਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?

ਕੈਥੋਲਿਕਵਾਦ ਦੀ ਮੰਜ਼ੂਰੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜੋਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਈਸਾਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਰਜ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੁਫ਼ੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਬੱਧ ਸਨ, ਅਤੇ ਮਾਨਵੀਇਤਾ ਦਾ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਇਤਹਾਸ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਰੱਬੀ ਉਤਪੱਤੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਈਸਾਈ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਅਤੀਤ (ਇਤਹਾਸ) ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਸਥਾਪਤ ਸੀ, ਜੋ ਪਵਿਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਨੇ ਈਸਾਈ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਬੋਧ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਵਿਤਰ ਗਰੰਥ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰੀਏ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਇਤਹਾਸ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਨੋਟ

8.2 ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦਾ ਇਤਹਾਸ (History of Church)

ਈਸਾ ਦੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਗੈਰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭਤੋਂ ਸਫਲ ਸਨ ਸੰਤ ਪੌਲਸ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਬਾਇਬਲ ਦੇ ਉਤਰਾਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੀਓਕ (Antioch) ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਈਸਾ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਸੰਤ ਪੇਤਰੁਸ ਇੱਥੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਸ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਸੰਤ ਪੌਲਸ ਨੇ ਏਸ਼ਿਆ ਮਾਇਨਰ, ਮੈਸੋਡੋਨਿਆ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰੋਮ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੰਤ ਪੇਤਰੁਸ (67 ਈ.) ਅਤੇ ਸੰਤ ਪੌਲਸ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਇਬਲ ਦਾ ਉਤਰਾਧ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈ. ਦੇ ਉਤਰਾਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅਸੱਭਯ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਟਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਭਨੀ ਥਾਈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸੱਭਯ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਕੈਥੋਲੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। 496 ਈ. ਵਿੱਚ ਫਰੈਂਕ (Frank) ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕਲੋਵਿਸ ਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੈਥੋਲੀਕ ਫਰੈਂਕ ਜਾਤੀ ਨੇ ਕੁਲ ਵਰਤਮਾਨ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੂਰਤਗਾਲ ਦੀ ਸੁਏਵੀ (Suevi) ਜਾਤੀ ਵੀ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੈਥੋਲੀਕ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਦੇ ਵਿਜੀਗੋਥ (Visigoth) 589 ਈ ਵਿੱਚ ਆਰਿਅਸ ਦਾ ਮਤ ਤਿਆਗਕੇ ਕੈਥੋਲੀਕ ਬਣ ਗਏ।

ਉੱਤਰ ਮਧਿਅਕਾਲ (1050-1500)

11ਵੀਂ ਅਤੇ 12ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਨੇ ਬਿਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਪੋਪ ਦੇ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਖਲ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪੋਪ ਸੰਤ ਲੇਵਾਨੋਵਾਂ ਨੇ (1041-1054) ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। 1059 ਈ. ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਨੂੰਨ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਾਰਡਿਨਲ ਸਿਰਫ ਪੋਪ ਦਾ ਚੋਣ ਕਰਣਗੇ।

ਨੋਟਸ

1077 ਈ. ਵਿੱਚ ਬਿਸ਼ਪਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨ ਸਮਰਾਟ ਹੇਨਰੀ ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਪੋਪ ਸੰਤ ਗਰੇਗੋਰੀ ਸੱਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਝੁੱਕਨਾ ਪਿਆ।

ਅਗਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਕੈਥੋਲੀਕ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ। ਬੋਰਮਸ ਦੀ ਧਰਮ ਸੁਲਾਹ (1123) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਸ਼ਪਾਂ ਅਤੇ ਮਨਾਧੀਸ਼ੋਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਦਖਲ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲੀਕ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀਭੂਤ ਹੋਇਆ। ਰੋਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧੀ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਨੂੰਨ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸਭਨੀ ਥਾਈਂ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਈਸਾਈ ਲੇਖਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

- ਮਿਲਾਨ ਦੇ ਬਿਸ਼ਪ ਸੰਤ ਅੰਬਰੋਸਿਅਸ (340-390 ਈ.)
- ਸੰਤ ਅਗਸਤੀਨ (354-430 ਈ.)
- ਸੰਤ ਜੇਰੋਮ (347-420 ਈ.)

ਨੋਟ

8.3 ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ (Changed Concept of Time and Historiography)

ਮੱਧ-ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਦੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੰਕਲਪਨਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਗਹਨ ਬੋਧ ਤੋਂ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮ-ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਮੱਦਯੁਗੀ ਇਤਹਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ 'ਕਾਲ' ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਨਿਰਮਿਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾਂਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੰਨਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਰੱਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲਵਿਹੀਨ ਅਤੇ ਅਚਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਦੀ ਭੌਮਿਕ ਅਨੰਨਤਾ 12ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 'ਅਨੰਨਤਾ ਦੀ ਛਾਇਆ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਫ਼ ਅਲੱਗਵ ਰੱਬ ਦੇ 'ਕਾਲ' ਅਤੇ ਸਾਂਸਾਰਿਕ 'ਕਾਲ' ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ, ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਕਾਲਪਣ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤੀਏ ਅਨੁਕ੍ਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ। ਪੱਧਤੀਏ ਸੰਬੰਧ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ-ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਕਾਲ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਹਿਊ ਆਫ ਸੇਂਟ ਵਿਕਟਰ (1109-1149 ਈ.) ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਚਾਈ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ : 'ਤੱਥਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਕਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਸਥਾਨ (ਲੋਕ) ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਾਲ (ਟੈਂਪੋਰਾ) ਕਦੋਂ ਉਹ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਦੂਰਾ ਕੀਤਾ (ਨੋਗੋਟਿਅਮ) ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੱਧਯੁਗੀ ਅੱਖਾਨ ਇਸ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਥਾਨ, ਕਾਲ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ ਮੱਧਯੁਗੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੂਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਕੁੱਝ ਕਾਲ ਗੜਨਾ 'ਸਮਾਂ ਸਾਰਿਣੀ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਮਰਸ਼ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੱਦਯੁਗੀ ਬੋਧ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਸਚਾਈ ਕਥੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜਤਨ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਬਣ ਗਏ।

ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਲ-ਗਿਣਤੀ ਸਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ :

- ਇਸਦੇ ਸਚਾਈ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਦੂਰਾ, ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਕਰਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸਨ, ਜੋ ਯਾਦ ਹੋ ਸਕਣ, ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਨੂੰ ਵੱਖ ਬਣਾਇਆ।
- ਸੱਚ (ਅਸਲੀ ਸੱਚ) ਦੇ ਫੇਰ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਕਰਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਜੋ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ।
- ਅਤੀਤ ਦੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਮੂਲ ਤੋਂ, ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੱਖ ਸੀ (ਜੋ ਫਿਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।)
- ਅਤੀਤ ਦੇ ਮਲੂਮ ਸਚਾਈ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਨੂੰ ਭਾਵੀ ਪੀੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਹ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
- ਇਸਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਧਤੀ ਤੋਂ, ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਤੋਂ, ਇਸਨੇ ਮੁਨਾਸਿਬ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲੱਬ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਯੂਰੋਪੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਭਿਨਵ ਕਾਲ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ 'ਸਰੇਦਏ ਬੇਡੇ' (672-735 ਈ.) ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਇਸ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਬਾਇਬਲ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬੇਡੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕਰੋਨਿਕਾ' ਸ਼ਬਦ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ, 731 ਈ. ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਜੋ ਪੂਰਵ ਬਾਇਬਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ 'ਇਕਲੋਸਿਏਸਟਿਕਲ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਪੀਪੁਲਸ' ਵਿੱਚ 'ਹਿਸਟੋਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕਰਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰਣ ਨਾਲ ਬੇਡੇ ਪੂਰਵ ਈਸਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਲੈਟਿਨ ਤੋਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ 'ਹਿਸਟੋਰਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਧਰਮਨਿਰਪੱਖ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਮਤਲੱਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀਏ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਬੇਡੇ ਨੇ 'ਹਿਸਟੋਰਿਆ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮਤਲੱਬ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਜੋੜਕੇ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੱਦਯੁਗੀ ਯੂਰੋਪੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਮੀਲ ਦਾ ਪੱਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹਿਸਟੋਰਿਆ ਜੋ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਲੇਖਾ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨਾ ਬਾਇਬਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਣ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਸਭਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਟੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਨਾਲ, ਜਿਸਦੇ ਲਈ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੇਤਨ ਸਨ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤੀਹਾਸਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਵੀ ਸ਼ਬਦ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਈਸੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਣ ਤੋਂ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕਾਲ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੱਥਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਇਆ। ਹਿਸਟੋਰਿਆ

ਇਕਲੋਸਿਏਸਟਿਕਾ ਦੇ ਵੱਲ ਹੋਰ ਦੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪੱਧਰੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਆਈ ਗਈ। ਇਸਤੋਂ ਉਹ ਤੀਬੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਰੋਮਨ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਸਥਾਨੀਏ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ਰੋਮਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਜੋੜ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਈਸਾ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਲਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ, ਬੇਡੇ ਨੇ ਵੱਖਰਾ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸਾਪੇਕਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੁੱਲ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਸਮੂਹ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਮਕਾਲੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਪੱਧਰੀਏ ਬਦਲਾਵ ਬੇਡੇ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਨਾਸਿਬਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਚਿਆਏ ਰੱਖੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੌਲਕ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਜੋ ਇੱਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਠ ਦੇ ਲਿਖਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੱਗਾਏ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਨਕਲ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਅਭਿਗਰਹਣ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਕ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਦੁਆਰੇ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰੋ (Fill in the blanks):

- ਫਰੇਂਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਵੀ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।
- ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭਤੋਂ ਸਫਲ ਸੰਤ ਸਨ।
- ਸਪੇਨ ਦੇ ਵਿਜੀਗੋਥ ਆਰਿਅਸ ਦਾ ਮਤ ਤਿਆਗਕੇ ਬਣ ਗਏ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ : ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਯੂਰੋਪੀ ਢਾਂਚਾ

ਉਂਜ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਧਿਅਕਾਲ ਦਾ ਯੂਰੋਪੀ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਧਿਅਕਾਲ ਅਤੇ ਯੂਰੋਪੀ ਮਧਿਅਕਾਲ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੁਨਯਾਦੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਹੁਣ ਲੱਗਭੱਗ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧਿਜੀਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੂਰੋਪ ਦਾ ਮਧਿਅਕਾਲ ਅੰਧਕਾਰ ਯੁੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਧਿਅਕਾਲ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। **ਆਚਾਰਿਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਿਵੇਦੀ** ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਵਾਸਤਵ: ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੱਧਯੁਗ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਉਦੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀਇਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਕ ਕੰਨੂਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੱਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਚਿੱਤਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਅਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ, ਕਰਿਆ-ਕਾਂਡ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਹੈ। ਜੋ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੋ ਕਵਿਤਾ, ਡਰਾਮਾ, ਕਥਾ, ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਾਲਾ ਹੋਏ ਉਹ ਅਣਗਿਣਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਲ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦਰਿਵੇਦੀ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ, “ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਪਤਨੋਮੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਕਾਲ ਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।” ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਧਿਅਕਾਲ ਨੂੰ ‘ਮਧਿਅਕਾਲ’ ਦੇ ਯੂਰੋਪੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕੀ ਅਤੇ ਕਾਲਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰਖਣੇ ਤੋਂ ਭਰਾਮਕ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਣਗੇ। ‘ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕੀ’ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੱਕ ਟਕਰਾਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਕਾਲ-ਸੀਮਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਅਲਗ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਅਤੇ ਮਧਿਅਕਾਲੀਨਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਮਧਿਅਕਾਲ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਦੁਸ਼ਕਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ-ਰਾਮਸ਼ਰਣ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਾਰੀਖ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਿਆਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਵੱਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੀਬੀਆਂ ਤੋਂ ਮਧਿਅਕਾਲ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਸੰਨ 646
- ਸੰਨ 712

ਨੋਟ

- ਸੰਨ 916
- ਸੰਨ 985
- ਸੰਨ 1174
- ਸੰਨ 1206 ਅਤੇ
- ਸੰਨ 1325

ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮਸ਼ਰਣ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ, “ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਾਰੀਖ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰਭੂਤ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ।” ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ, ਮਧਿਅਕਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਨਦਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਰ. ਡੀ. ਬੇਨਰਜੀ, ਆਰ. ਸੀ. ਮਜੂਮਦਾਰ, ਏ. ਏ. ਨੀਲਕਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਆਰ. ਏਮ. ਤਿਵਾਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਨ 1206 ਨੂੰ ਉਹ ਬਿੰਦੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਤਨਕਾਲ ਖਤਮ ਅਤੇ ਮਧਿਅਕਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਕਾਲ ਵੰਡ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਛਮੀ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਮਧਿਅਕਾਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਮੰਤ-ਯੁਗੀਨ ਬਿਰਤੀ ਤੋਂ ਜੋੜਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸੰਨ 500 ਤੋਂ ਸੰਨ 1500 (ਲੱਗਭੱਗ) ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮਧਿਅਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੇ ਉਦੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਮਧਿਅਕਾਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸੈਯਦ ਨੂਰੂਲ ਹਸਨ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਾਮੰਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਗੈਰ-ਯੂਰੋਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਵਰੂਪ ਹੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਹੀ ਕਾਲ। ਸਵਰੂਪ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਣਗੇ। ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਰਾਮਸ਼ਰਣ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ 300 ਅਤੇ 1200 ਈ. ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦੋਰ ਨੂੰ ਸਾਮੰਤੀ ਮੰਨਿਆ।

ਮਧਿਅਕਾਲੀਨਤਾ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਦਿ-ਮੱਧ-ਅੰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਮੱਧ ਸਥਿਤੀਬੋਧਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ, ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ, ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਪੁਰਾਤਨਤਾ, ਮਧਿਅਕਾਲੀਨਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਧਿਅਕਾਲੀਨਤਾ ਭਾਵਵਾਚੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲਵਾਚੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਉਭਰਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਦਯੋਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤੇ ਮਧਿਅਕਾਲੀਨਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇੱਕ ਅਵਧਾਰਣਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਨੀਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਪਛਮੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਨ 476 ਈ. ਤੋਂ 1553 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਮੱਧਯੁਗ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਦੋਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦਾਸ-ਪ੍ਰਥਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਜਮਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਅਮਾਨਤ ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਧਰਮ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਜਿਸਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਯਮ ਕੁਦਰਤ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਤੈਹ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਗਠਨ ਸੀ। ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੱਕ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਹੀ ਸਬਤੋਂ ਤੈਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਅਭਿਜਾਤ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਧਰਮਾਧਿਅਕਸ਼ੋਂ ਅਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇੱਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਕੇ, ਨਰਕ ਦੀ ਅਨੰਤ ਯਾਤਨਾਵਾਂ ਦਾ ਡਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਅਗਿਆਨੀ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਸਾ-ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਕ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਵਾਂਜੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ।

ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇ ਮੱਧਯੁਗ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਦੋਨਾਂ ਲਈ ਨਗਨਿਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੱਕ ਨੇ ਇੰਨੀ ਖੋਜ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਪੱਖ-ਮਛਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਮੱਧਯੁਗੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੁਰੋਹਿਤਵਾਦੀ ਸੱਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕਰ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਚੋਖਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਜੁੱਰਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਚਾਰਿਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਯੂਰੋਪੀ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਈ ਦੀ ਨੋਕ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਸੱਕਦੇ ਹਨ।

ਟਾਸਕ

‘ਅੰਧਕਾਰ ਯੁੱਗ’ ਤੋਂ ਕੀ ਮੰਤਵ ਹੈ?

ਨੋਟ

ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਰੇਡਰਿਕ ਏਂਗੇਲਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ—ਮਧਿਅਉਗੋਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਦਾ ਮੈਲਾ ਕੁਚੈਲਾ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਗਣੇਸ਼ ਕਰਣ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੁਰਾਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕੰਨੂਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਸ ਇੱਕਮਾਤਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਣਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਸੀ ਈਸਾਈ ਧਰਮ।

ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬਸ ਕੁੱਝ ਅਰਧ-ਧਰਮ ਅਜਿਹੇ ਨਗਰ ਬੱਚ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਆਦਿਮ (ਪੁਰਾਤਨ) ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪ ਬੁਨੀਆਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬਣ ਗਈ। ਪਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਤਮਾਮ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕੰਨੂਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਅੰਧ ਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵੀ ਆਪ-ਸਿੱਧ ਸੱਚੋਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਇਬਲ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਵਹੀ ਮਾਨ ਸੀ ਜੋ ਕੰਨੂਨ ਦਾ ਸੀ।

ਬੌਧਿਕ ਕਰਿਆਕਲਾਪਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਿਰਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮੰਤੀ ਆਧਿਪਤ ਦਾ ਸਭਤੋਂ ਆਮ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹੀ ਉਸਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਯੂਰੋਪੀ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ‘ਅੰਧਕਾਰ ਯੁੱਗ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਧਿਅਕਾਲੀਨਤਾ ਅੰਧਕਾਰਿਉਗੀਨ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

8.4 ਇਤੀਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ (Historians and Their Works)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਹੈ, ਬਿਹਤਰ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਲੇਖਾ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਵਰਣਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਹ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਨਮਾਨ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਝ ਹੀ ਪਾਂਡੁਲਿਪੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਹਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਇੱਕ ਕਾਰਜ ਜਾਨ ਆਫ ਸਲਿਸਵਰੀ (1115-1180 ਈ.) ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਲਿਖੀ ਹਿਸਟੋਰੀਆ ਪੌਟੋਫਿਕਲੀਸ (ਪਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਇਤਹਾਸ) ਜੋ 1148-52 ਈ. ਤੱਕ ਵਰਣਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੱਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। 12ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮਨਿਰਪੱਖ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਉੱਭਰਿਆ, ਜੋ ਜੇਫਰੇਈ ਦ ਵਿਲੇਹਾਰਡਨ (1160-1213 ਈ.) ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾ ਅਤੇ ਜਾਨ ਸੀਰੇ ਦ ਜਵਾਇਨਵੀਲੋ (1224-1317 ਈ.) ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਾਨ ਫਰੋਇਸੇਰਟ ਅਤੇ ਫਿਲਿਪ ਦ ਕਮਿੰਸ (1445-1509 ਈ.) ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾਤਾਰ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਖਾ।

ਨੋਟ

ਦੂਜੀ ਯੂਰੋਪੀ ਮੱਦਯੁਗੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਈਸਾਈ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪਰਲੋਕਵਾਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉੱਦੇਸ਼ਿਅਪਰਕ ਹਲਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੁਰਾਹੇ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਰਹੀ।

ਇਹ ਉਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹੇ ਦੂਜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਿਸ਼ਪ ਓਟਾਂ ਆਫ ਫਰਜਿੰਗ (1112-58 ਈ.) ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਕੋਨਰਾਡ-III ਦੇ ਸੌਤੇਲੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਵਰਗ ਬਰਖ਼ਾਸਤਗੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਂ ਤੱਕ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਦਾਸ ਆਖ਼ਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਦੋ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਰਾਨਿਕ (ਪੁਰਾਨਾ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੰਗਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸੱਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਲੇਖਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਓਟੋ ਨੇ ਅਠਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਜੋ ਕਦੇ ਇਤਹਾਸ ਘਟਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਓਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ

ਨੋਟ

1140 ਈ. ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਾਲ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਕਰੂਸੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਫਰੇਡਰਿਕ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਕੋਨਰਾਡ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉੱਟੇ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਡੋਲਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਲਾਪ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾਤਾਰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉੱਟੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਬਦਲਾਵ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਜਾਦੀ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਲਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਦਲਾਵ ਦੇਵੀ ਕਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ-ਹੱਦ ਦੀ ਇੱਕ ਅਪਰਿਵਰਤੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਨੁਕ੍ਰਮ ਆਪ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਰੱਬੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਪੂਰਵ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਗਣਨੀਏ, ਨਿਅਤ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਹੱਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੱਦਯੁਗੀ ਯੂਰੋਪ ਦਾ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਬਾਅ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਬਾਅ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਕਾਰਕ ਸਨ— ਪਹਿਲਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਤਤ ਬੇਬਾਕ ਹੱਦ ਸੀ ਜੋ ਜਨਮ-ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਵਿੱਖਵਾਦੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਬਾਰਹਵੀਂ ਤੋਂ ਤੇਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੀ ਅਵਧਾਰਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਲ ਅੰਤਹੀਨ ਪਰਕੀਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਈਸਵੀ ਸੰਵਤ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਤੋਂ ਬਖ਼ਤਾਵਰ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹੇ ਰੋਮਨ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਾਂਸਥਾਨਿਕ ਅਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੂਰਣਰੂਪ ਤੋਂ ਜਨਮ-ਮੌਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਜੋ ਭੌਮਿਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਹੱਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ 12ਵੀਂ ਅਤੇ 13ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ। ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਲ ਸਾਰੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਦੇਵੀਏ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਉੱਤੇ ਹੈ।

ਕਾਲ ਦੀ ਇਸ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਨਤੀਜਤਨ, ਕਾਲ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੱਦ ਦੂੱਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੇਕਰ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਸਾਰੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੱਦ ਸਮਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣਾ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪਰੀਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੱਦਯੁਗੀ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਸਿਮਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਅਤੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਮੱਦਯੁਗੀ ਯੂਰੋਪ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੂਹ ਅਤੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਭਾਵੀ ਪੀੜੀਆਂ ਦੀ ਜੰਮਜਾਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਬੋਧ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੀਤ (ਗੁਜ਼ਰੇ ਹੋਏ ਸਮਾਂ) ਦਾ ਲੇਖਾ ਰੱਖਦੀ ਸਨ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਥਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਪਾਈ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਸਮੂਲ ਮੈਬਰਾਂ ਦੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਡੋਲ ਦੇ ਪਾਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਕਈ ਅਤੇ ਵ੍ਹਦ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਝੁਕਾਵ ਵਧਣ ਲੱਗਾ ਜਾਂ ਉੱਟੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨੀਕ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਲਕਰਮੀਏ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਕਬੂਲ ਦੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਬਾਇਬਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਲਿਆ। ਆਰੋਸਿਅਸ (417 ਈ.) ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦਲੀਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਲੱਗਾਤਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਰੋਮਨ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਬੇਡੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਟੇ ਈਸੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕਾਲਗਣਨਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਰੋਮਨ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ 5ਵੀਆਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਸਾਂਸਥਾਨਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੈਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੇਰਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸੂਚਨਾ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ, ਮੱਦਯੁਗੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਧਰਣ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਹਿਚਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਟੀਕਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਰੋਜਰ ਆਫ ਹੋਵਡਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਟੀਕੇ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਰ ਯੂਰੋਪ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸਦੇ ਕਾਲਕਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸਬੋਧ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਗਿਰਾਵਟ ਜਾਂ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਥਾਨੀਏ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ

ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲਪਕਾਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲੀ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਬਦਲਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਆਂਕੇ, ਸੱਮਝੇ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆਇਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਸਥਾਨਿਕ ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਤਰੀਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਵ ਜਾਂ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਕਾਲ ਦੀ ਰੇਖੀਅ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣੇ ਉੱਤੇ, ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਦੀ ਅਸਾਧਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਿਆਣਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਨ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ 'ਵਿਕਲਪਿਕ ਅਤੀਤ' ਦੇ ਮਤਲੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੱਮਝ ਸਕੇ ਜਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਵੀ। 12ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਤੋਂ 'ਅਤੀਤ ਦੀ ਅਤੀਤਤਾ' ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਕਾਲਵਿਗੀਨ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਭੂਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਤਤ ਕਥਾ ਤੋਂ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਕਾਲਦੇਸ਼ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਫਰੇਜਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਲਿਖਿਆ?

(ਕ) 1144	(ਖ) 1146
(ਗ) 1155	(ਘ) 1142
5. ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅਸੱਭਯ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ?

(ਕ) ਪੰਜਵੀਂ	(ਖ) ਚੌਥੀ
(ਗ) ਛੇਵੀਂ	(ਘ) ਸੱਤਵੀਂ
6. 'ਦ ਟੂ ਸਿਟੀਜ਼' ਕਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ?

(ਕ) ਕਲੋਵਿਸ	(ਖ) ਬੇਡੇ
(ਗ) ਕੋਨਰਾਡ III	(ਘ) ਆਟੋ ਆਫ ਫਰੇਜਿੰਗ

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਸ਼ਾਰਲੇਮਾਗਨੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ ਫੌਜੀ ਫਰੈਕਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਧਰਮਯੋਧਾ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਸੀਜਰ ਦਾ 'ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਫਤਹਿ' ਤੋਂ ਸਬੰਧਤ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਰੋਮਨ ਕੈਂਪ ਮੱਧਯੁਗ ਦੇ ਦੁਰਗ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਫੌਜੀ ਸਾਮੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ, ਦੰਡਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਜਰਮਨਿਕ ਲੋਕ ਜਰਮਨ ਬਣ ਗਏ। ਕਾਲਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਤਲੱਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਾਗਰੂਕਤਾ ਮੱਧਯੁਗੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਭਟਕਾਵ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਣ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਦੀ ਨਕਲ ਦੀ ਜੋ ਸੱਖ ਤੋਂ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ। ਪਾਂਡੁਲਿਪਿ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਲੱਗਾਤਾਰ ਤੋਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਗ ਉਤਾਰਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਦੂੱਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਛੇ ਪਾਂਡੁਲਿਪਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਂਗਲੋ-ਸੈਕਸਨ ਇਤਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਈ 892, ਵਿਚੇਸਟਰ, ਵੇਸਟ ਸੈਕਸਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਗਏ ਸਨ। ਰੋਮਨ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਉੱਚ ਵਿਚਕਾਰ-ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਪਰਿਲਕਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਟੀਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਣ ਦਾ ਉਸਦਾ ਟੀਕਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰਫ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਦਲਾਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਇੱਕ 'ਕਾਲੀਨ' ਮਤਲੱਬ ਤੋਂ ਭੁਲਿਆ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹੇ ਕਾਲੀਏ, ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸੱਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ, ਇਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਸਨ। ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ।

ਪਾਸ਼ਚਾਤਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵ੍ਰਹਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਹਿਤਿਅਕ ਗੁਣਵੱਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਨੋਟ ਮਧ ਯੁਗੀਨ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਲ-ਤਾਬਰੀ ਅਤੇ ਅਲਮਸੂਦੀ ਨੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ-ਕਥਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਿਸ਼ਕਿਤ ਪੱਧਰੀ ਅਪਨਾਈ। ਲੇਕਿਨ ਅਰਬ ਮੱਦਯੁਗੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਬਨ ਖਲਦੁਨ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜਾਵ ਦਾ ਲੇਖਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦਾ ਸਮਾਜਸ਼ਾਸਤਰੀਏ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। 15ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ, ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਭਾਰਤੀ ਸਮੁੰਦਰ ਰਸਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੱਖਣ ਮਹਾਂਦੀਪ ਤੋਂ ਅਫਰੀਕਾ ਨੂੰ ਏਸ਼ਿਆ ਤੋਂ ਜੋੜਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤੋਂ ਪਾਰੰਪਰਕ ਮੱਦਯੁਗੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮੱਦਯੁਗੀ ਸਾਲ-ਗਿਣਤੀ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਆ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੱਦਯੁਗੀ ਪਾਸ਼ਚਾਤਿਅ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਅਤੇ ਈਸਾਈਇਤ ਰਹੀ, ਬਾਅਦ ਦੇ ਮੱਦਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਅਮਾਨਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਕਾਲਕਰਮੀਏ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੰਪ੍ਰਿਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਵ੍ਹਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਜੋ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਤਟ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਫੌਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਇਲਜ਼ਾਮ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲੱਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਦਲਾਵ ਦੀ ਪਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਸਨ ਕਿ ਪੂਰਵ ਯੁੱਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖ ਸੀ, ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

8.5 ਸਾਰਾਂਸ਼ (Summary)

- ਸਮਕਾਲੀ ਯੂਰੋਪ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਕਾਸ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵ੍ਹਦ ਸਾਮੰਤੀ ਜਮੀਂਦਾਰੀ ਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ।
- ਬਾਇਬਲ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਸਵੀਕਰਣ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹੇ ਇਸਨੂੰ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਦੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
- ਈਸੇ ਦੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਗੈਰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸ਼ਨਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭਤੋਂ ਸਫਲ ਸਨ ਸੰਤ ਪੌਲਸ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਬਾਇਬਲ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ।
- ਕਾਲ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲੱਬ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਯੂਰੋਪੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਭਿਨਵ ਕਾਲ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ 'ਸ਼ਰੇਦਏ ਬੋਡੇ' (672-735 ਈ.) ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ।
- ਉੱਜ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਧਿਅਕਾਲ ਦਾ ਯੂਰੋਪੀ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਧਿਅਕਾਲ ਅਤੇ ਯੂਰੋਪੀ ਮਧਿਅਕਾਲ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੁਨਯਾਦੀ ਫਰਕ ਹੈ।
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਧਿਅਕਾਲ ਨੂੰ 'ਮਧਿਅਕਾਲ' ਦੇ ਯੂਰੋਪੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕੀ ਅਤੇ ਕਾਲਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰਖਣੇ ਤੋਂ ਭਰਾਮਕ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਣਗੇ। 'ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕੀ' ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੱਕ ਟਕਰਾਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਕਾਲ-ਸੀਮਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਅਲਗ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਦਿ-ਮੱਦ-ਅੰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਮਧ ਸਥਿਤੀਬੋਧਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਤਨ, ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ, ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਬਿਹਤਰ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਲੇਖਾ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ਵਰਣਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਹ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਨਮਾਨ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਝ ਹੀ ਪਾਂਡੁਲਿਪੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਹਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।
- ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਟੀਕਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਰੋਜਰ ਆਫ ਹੋਵਡਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਹਾਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਟੀਕੇ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਸੀ।
- ਪਾਸ਼ਚਾਤਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਇਤਹਾਸ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵ੍ਹਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ।

8.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

ਨੋਟ

1. ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ- ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ।
2. ਅਪਰਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ- ਜੋ ਮਾਂਜਿਆ-ਧੋਤਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੋ, ਮੈਲਾ।
3. ਬਾਇਬਲ- ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਇਲਹਾਮੀ ਧਰਮ ਕਿਤਾਬ।
4. ਬਰਬਰ- ਅਸਭਿਅ, ਜੰਗਲੀ, ਉੱਚੜ, ਅਨਾਰਿਆ।

8.7 ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਈਸਾਈ ਇਤਹਾਸ-ਲਿਖਾਈ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
2. ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।
3. ਸਮਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲ ਸੰਕਲਪਨਾ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।
4. ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answers : Self Assessment)

1. ਕਲੋਵਿਸ	2. ਪੌਲੂਸ	3. ਕੈਥੋਲੀਕ	4. (ਖ)
5. (ਕ)	6. (ਘ)		

8.8 ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਭੁਕਸ

1. ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਇਤਹਾਸ-ਓਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਗੌਰਵ।
2. ਭਾਰਤੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਤਹਾਸ-ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਕਵਿਤਾ ਸੈਨੀ-ਗੁਲੀਬਾਬਾ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਇਵੇਟ ਲਿਮਿਟੇਡ।
3. ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਹਾਸ-ਡਾ. ਮਾਣਿਕ ਲਾਲ ਗੁਪਤ-ਏਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਸ।
4. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀਕ ਇਤਹਾਸ-ਦਲੀਪ ਏਮ ਮੇਨਨ-ਓਰੀਅੰਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ।